

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE: ÖZAL DÖNEMİ DEĞİŞİM
PARADİGMALARI**

Betül BÜLBÜL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA 2015

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE: ÖZAL DÖNEMİ DEĞİŞİM
PARADİGMALARI**

Betül BÜLBÜL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA 20

“Küreselleşme ve Türkiye: Özal Dönemi Değişim Paradigmaları” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

Betül BÜLBÜL

H.Ü.

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Derviş KILINÇKAYA (Danışman)

Üye : Doç. Dr. Mehmet Akif OKUR

Üye : Doç. Dr. Cahit GELEKÇİ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

.../.../.....

Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu

Enstitü Müdürü

ÖZET

Tartışmalı olan Küreselleşme kavramının birden çok tanımlaması vardır. Ayrıca Küreselleşme süreci birden çok konu ve süreci de içerir. Ancak Küreselleşme kavramı ekseriyetle 1980'lerden sonra güç kazanmıştır. Bu süreç uluslararası ilişkilerde karşılıklı ekonomik bağların artması sonucunda ortaya çıkmıştır. Küreselleşme beraberinde demokratikleşme, liberal ve neoliberal politikalar gibi kavramlarla birlikte sivil toplum örgütlenmesinde yeni eğilimler ortaya çıkarmıştır.

Türkiye'de değişime dönük eğilimler 1961'den sonra şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde de farklı siyasi partiler, farklı lider profilleri ve çeşitli sivil toplum örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. Bu dönem de küresel eğilimlerden etkilenmiştir ve Türkiye'yi Küreselleşme sürecine hazırlamıştır. Ancak bu dönemde yaşanan değişimler birden çok ideolojinin sürece yön vermesini sağlamıştır.

Türkiye de, 1980'lerde Özal dönemi politikalarıyla hızlı bir şekilde etkilenecek Küreselleşme sürecine girmiştir. Bu dönemde iktisadi amaçlar politikalara yön vermeye başlamıştır. Bu nedenle Türkiye hegemonik bir ideoloji olarak liberal politikalarından etkilenmiştir. Bu etkileşim toplumsal duruma da yansımış ve sivil toplum örgütlenmelerin de farklı oluşumları ön plana çıkmıştır.

Bu çalışma Küreselleşme bağlamında Türkiye'de yaşanan dönüşümün kodlarını araştırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, ilk olarak, Küreselleşme kavramı ve beraberinde getirdiği kavramların tanımlanması hedeflenmiştir. İkinci olarak, Özal döneminden önce Türkiye'yi Küreselleşme sürecine ve dönüşüme hazırlayan etkenlerin ne olduğu sorusundan yola çıkılarak, toplumsal ve siyasi değişim temayülleri saptanmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise, Özal dönemini, bir önceki Türkiye panoramasından ayıran ve Türkiye'yi Küreselleşme eğilimleriyle buluşturan değişimlerin ne olduğu ortaya konmuştur.

Türkiye'yi Küreselleşme sürecine sokan delilleri aramak amacıyla hareket eden çalışmada, ikincil kaynakların yanı sıra, devlet istatistik verileri ve parti tüzük ve programlarından faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Değişim, Paradigma, Türkiye, Turgut Özal

ABSTRACT

The Globalization notion that is controversial has a description more than one. Also it includes many subjects and processes. However, Globalization gained strength after the 1980's. This process has emerged as a result of the increase of mutual ties in international relations. Globalization has revealed some notions such as democratization, liberal and neoliberal policies together with the new tendencies in Non Governmental Organizations.

Turkey faces a change in trends that began to take shape after 1961. During this period, different political parties, non-governmental organizations and the variety of different leader profiles have emerged. This period was also influenced by global trends, and Turkey has prepared for the Globalization process. However, these recent changes have gained the power from the ideological dynamic.

Turkey, too, back in the 1980s, the policies of the Özal era were quickly influenced by Globalization and entered into the process. During this period, it started to provide direction to policies of economic purposes. For this reason, Turkey was influenced by liberal policies which are hegemonic. This is also reflected in the social interaction situation and non-governmental organizations will also come to the fore in different formations.

This work in the context of globalization, aims to investigate the transformation in codes of Turkey. In this regard, first, the concept of globalization and the aim of defining concepts. Secondly, the process of globalization and the Turkey before the period of the Özal transformation of what is asked of the factors connected with the organisational, social and political change in expenditure was tried to be identified. In the last chapter, the Özal era, separating from a previous, Turkey's trends of globalization and panorama combines changes has been demonstrated what it is.

The process of globalization, the search for evidence in a manner that puts Turkey mobile study, secondary, as well as the State and the party statutes and program statistics data are utilized.

Key Words: Globalization, Change, Paradigm, Turkey, Turgut Özal

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM:KÜRESELLEŞME; KAVRAMLAR VE TEMEL YAKLAŞIMLAR.....6	
A. Küreselleşme Alanı, Kapsamı ve Küreselleşme Yaklaşımlar.....7	
1. Genel Bir Tanım.....9	
a. Kültür – Küreselleşme İlişkisi ve Temel Yaklaşımlar.....11	
b. Küreselleşme, İktisat ve Din İlişkisi.....16	
B. Küreselleşme; Sivil Toplum, Demokrasi, Liberalizm ve Neoliberalizm İlişkisi.....24	
1. Küreselleşme ve Demokrasi.....24	
2. Küreselleşme; Liberalizm ve Neoliberalizm.....27	
3. Küreselleşme ve Sivil Toplum Kuruluşları.....31	
a. Sivil Toplum Kuruluşları Kavramına Genel Bir Bakış.....32	
b. Küreselleşme ve Sivil Toplum İlişkisi.....38	
İKİNCİ BÖLÜM: MODERN KÜRESELLEŞMEYE GİRERKEN: TÜRKİYE VE ULUSLARARASI ORTAM..... 43	
A. Özal Dönemi Öncesi Türkiye ve Dünyada Dönüşüm Paradigmaları.....43	
1.Türkiye’de Siyasi Değişim Paradigmaları: Anayasa, Partiler, Liderler ve Seçmen Davranışları..... 46	
2.Türkiye’de Toplumsal Değişim Paradigmaları: İdeolojik Arayışlar, Kentleşme, Ekonomik Yapı ve Sivil Toplum Yapılanmaları.....55	
3.Dünyada Değişim Paradigmaları ve Türkiye.....64	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÖZAL DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN DEĞİŞİM PARADİGMALARI.....75	
A. Özal Dönemi Değişim Anahtarları.....75	
1. 24 Ocak Kararları ve Liberal Ekonomiye Geçiş.....75	
a. Ekonomide Özalçılık.....80	
2. Türk Siyasetinde Özal Kimliği.....84	
a. Özal ve ANAVATAN Partisi İktidarı.....87	
3. Özal Dönemi Dış İlişkilerin Eksenini.....90	
4. Özal Dönemi Sivil Haklar ve Demokratikleşme Parametreleri.....95	
5. Özal Dönemi Sivil Toplum Dönüşümü.....98	
6. Özal Dönemi Sivil Toplum Örgütlenmelerinde Yeni Yapılanmalar.....100	
a. Çevre Hareketleri.....104	

b. İslamcı Hareketler.....	106
c. Kadın Hareketleri.....	107
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA.....	11

GİRİŞ

Sosyal Bilimlerde karşılaştırmalı çalışmalar yapmak, hali hazırda birçok disiplinden beslenen ve tüm sosyal bilimler için kaynak teşkil eden Tarih ilmi için önemli bir saha oluşturmaktadır. Nitekim tarihi olaylar ekseriyetle münferit bir sebepten meydana gelmediği gibi tarihi olgular da kısa bir zaman diliminde meydana gelmemektedir. Öte yandan sosyal bilimlerin kavramsal çalışma ve açıklamaları tarihî, somut delillerce desteklenmedikçe, kavramsal argümanlar olarak kalmakta ve bu durum çalışmaların bilimsel değerini zayıflatmaktadır. Dolayısıyla “Küreselleşme” gibi bir olgu bağlamında yapılacak çalışma, bu olguya dair verileri ortaya koymayı gerekli kılar. Başka bir açıdan Türkiye’de dönüşümden bahsetmek de değişimin; “nasıl” “ne zaman” ve “hangi araçlarla” yaşandığına dair deliller arar. Dolayısıyla özellikle de modernizmin getirisiyle olay ve olguların sebeplerinin çok çeşitli ve karmaşık bir hal alması, süreç değerlendirmelerinde değişime delil ve dayanak teşkil eden birçok hadisenin ele alınmasını zorunlu kılar. Bu durum Türkiye’de önemli bir değişim sürecine işaret eden Özal döneminin, Küreselleşme bağlamında sorgulanması konusunda merak uyandırmaktadır.

Türkiye 1980’lerde Özal dönemiyle birlikte önemli bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Bu değişim ve dönüşümler, Türkiye’nin iç dinamikleriyle beslendiği gibi bir takım dış etkenlerden de güç almıştır. Türkiye’nin bu dönemde etkilendiği olgusal süreç Küreselleşme olacaktır. Zira bu dönemde Türkiye’nin değişim paradigmaları olarak ele aldığımız araçlar ve değerler, Küreselleşme sürecinin taşıdığı değer ve dinamiklerle örtüşen bir yapı arz edecek bu durum ise Türkiye’deki değişimi hızlandıracaktır. Bu bağlamda “Küreselleşme ve Türkiye: Özal dönemi Türkiye’de değişim paradigmaları”, Küreselleşme temelinde Türkiye’nin yaşadığı dönüşümü ve bu dönüşüme delil olabilecek argümanları araştırmayı hedeflemiştir.

Şüphesiz Küreselleşme olgusu son yüzyılın son çeyreğinin en popüler ve tartışmalı konularından biri olmuştur. Ancak tarihsel olguların, bir takım uzun süreli olaylar ve birbirini etkileyen süreçlerle meydana geldiği de bir gerçektir. Diğer yandan herhangi bir olgunun tarihi, insanlığın yahut akademik çevrelerin ona isim vermesiyle başlamamaktadır. Dolayısıyla esasen bugün “Küreselleşme olgusu” farklı şekil ve durumlarda belki de insan topluluklarının birbiriyle etkileşime geçtiği andan itibaren var olagelmıştır. Ancak Küreselleşme olgusu ekseriyetle, 1980 sonrası dünyayı, uluslararası ilişkileri ve Türkiye’yi etkileyen süreç için kullanılmıştır.

Zira bilhassa ekonominin küreselleşmesi, karşılıklı bağımlılıkların artması, büyük devletlerin büyük bütçeli sıcak çatışmalardan kaçınması ve teknolojinin gelişerek bilginin demokratikleşmesiyle popülerite kazanan Küreselleşme olgusu 1980 sonrası döneme dikkat çekerek; tarihsel küreselleşme, çevresel küreselleşme vb. alt sınıflandırmalarını da kapsamıştır. Aynı zamanda bu olgusal süreç, beraberinde yeni olmayan ancak ayrılmaz bir bütünü oluşturarak parçaları taşımıştır. Başka bir ifadeyle Küreselleşme etkisine giren toplumların, siyasi yapıları, toplumsal eğilimleri, ekonomi politikaları, sivil toplumun kurumsallaşma temayülleri ve kentleşme süreçlerini etkileyen; Liberal ve Neoliberal politikalar, demokratikleşme, sivil toplumda örgütlenme ve bireycilik Küreselleşmenin parçalarını oluşturmaktadırlar. Bu kabul de doğal olarak başka bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu doğal soru, doğrusal olarak kendisiyle birlikte toplumlara ve devletlere belli bir standardizasyon getiren bu olgunun ideolojik bir süreç mi yoksa doğal bir süreç mi olduğu sorusudur. Bu konuda alınan tavır, kavramla ilişkili olarak ele alınan olayları inceleme sürecini de etkiler. Dönüşümcü yaklaşımın da kabul ettiği gibi, Küreselleşme süreci, iç ve dış politika ayırımının yapılmasını güçleştirmiştir. Yine aynı yaklaşım çerçevesinde, Küreselleşme süreci olumsuz ve olumlu öğeleri bir arada barındırabilir. Dolayısıyla bu yaklaşım Türkiye özelinde yaptığımız incelemeyi daha anlaşılır kılabılır. Bu nedenle çalışmanın ilk kısmı kavramsal tanımlamaların ve bu kavramlar arasında bulunan bağ ve ilişkilerin anlaşılmasını amaçlayan “Küreselleşme Dönemine Giriş: Küreselleşme, Demokrasi, Liberalizm - Neoliberalizm Ve Sivil Toplum Kavramlarının Çerçevesi Ve Yaklaşımlar” başlığına ayrılmıştır.

Türkiye özelinde Küreselleşme olgusu ele alınırken, 1980 öncesi perspektifi incelemek hem karşılaştırmalı bir tablo sunmak hem de değişim dinamiklerini anlamak açısından elzemdir. Nitekim Türkiye, Özal dönemiyle daha hızlı bir dönüşüm sürecine girdiyse de esasen siyasi ve toplumsal kodlarında çoğu zaman değişime dönük bir dinamizm barındırmıştır. Bir diğer yandan ise Batı menşeli kavramlarla beslenen bir sürecin, modernleşme kaynağı “Osmanlı Modernleşmesi”nden bu yana Batı olan Türkiye için kaçınılmaz bir süreç olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla sürekli değişim içinde olan Türk toplum ve siyasasını, Küreselleşme olgusunun içine çeken dönemin değişim arayışlarını da ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin küresel hadiselerden etkilenmesi yahut siyaseten bir takım arayışlar içine girmesinin esasen çoğunlukla 1961 Anayasası'nın görece özgürlükçü yapısından etkilenen bir siyasi, toplumsal ve entelektüel ortamla başladığını görmek mümkün olacaktır. Bu dönem Türkiye'de, fikinsel tabanda, arayışların yaşanmasını sağlayarak Türkiye'nin küresel ideolojik dalgalardan etkilenmesine imkân verecek, siyaseten arayışların ve farklı yapılanmaların oluşmasına neden olacaktır. Dolayısıyla bu dönem Türkiye'de, devletçi katı yaptırımların kırıldığı, toplumsal farklılıkların ve siyaseten farklı fikirlerin ortaya çıktığı bir dönem olacak ve bir kırılmanın başlatıcısı olacaktır. Bu kırılma; siyasi partiler, liderler ve siyaset dışı unsurlarda yaşanan değişimlerle ortaya çıkacak ve bir sonraki dönem için zemin hazırlayacaktır. Ancak bu dönemde değişimin birden çok ideolojinin çatışmasına dayanırken, 1980 sonrası Türkiye'de değişim temellerinin iktisadi olduğu görülecek ve Türkiye bu dönemden sonra hegemonik bir ideoloji olarak Liberal ve Neoliberal politikalarından etkilenecektir. Bu dönemi incelerken bir başka önemli husus uluslararası ortam ve dinamikleri değişime götüren olay ve olguları incelemektir. Bu aynı zamanda Küreselleşme olgusunu salt kavramsal zemininden çıkararak somut verilerle anlamlandırmayı sağlayacaktır. Nitekim bu dönemde uluslararası ortama da Soğuk Savaş şartlarının getirdiği arayışlar ve hangi hegemonyanın savaştan galip çıkacağı sorunun belirsiz cevabı yön verecektir. Bu anlamda, Küreselleşme sürecine girerken hem Türkiye hem de Dünya açısından bir araştırma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu gereksinimle yapılan inceleme ise “Küreselleşmeye Girerken: Türkiye ve Uluslararası Ortam” başlığıyla tez çalışmasının ikinci kısmını oluşturmaktadır.

1980'lerle birlikte, Türkiye'yi ciddi şekilde etkileyecek olan Küreselleşmenin; tarihsel, siyasal, toplumsal veya çevresel küreselleşme ayrımlarını hem kendi içinde barındırması hem de teknolojik gelişmelerin hız ve belirsizliğini bünyesinde taşıması da Türkiye'de Küreselleşme sürecini anlamamız bakımından önemli bir nosyon taşımaktadır. Zira 1980'ler Türkiye'si, ne yalnızca siyasal ve ideolojik bir küreselleşme etkisinde kalmış ne de yalnızca kaçınılmaz olarak tarihsel bir akışın içinde değişime uğramıştır. Bu nedenle değişim ve dönüşümleri tek bir olay ve nedene yahut oldukça kısa bir zaman dilimine hapsedmek yanlış önermeler doğurabilir. Dolayısıyla bu durum Türkiye'de çok yönlü bir nedenler bütününe ortaya koymayı gerektirir. 1980'li yıllarla, bilhassa 24 Ocak kararlarının alınarak ivedilikle uygulanmasıyla başlayan değişim dönemi, Turgut Özal dönemiyle devam etmiş ve Türkiye bu süreçte Küreselleşme sisteminin elamanlarına uyum sağlama gayreti içine girmiştir. 24 Ocak kararlarıyla birlikte Küreselleşme sürecine giren Türkiye'nin, bu olgunun beraberinde getirdiği liberalizm, neoliberalizm, toplumsal ve siyasal tabanda demokratikleşme, toplumsal alanda bireyciliğe yapılan vurgunun artması gibi bir takım eğilimlerden etkilendiği görülmektedir. Ancak Türkiye'de 80'li yıllarla birlikte hız kazanan bu temayüllerin, Türk siyasal ve toplumsal hayatının birdenbire karşılaştığı ve etkilendiği kavram ve süreçler olmadığı da açıktır. Nitekim Türk siyasal ve toplumsal hayatı, demokratik yapı ve kavramlarla, farklı ideolojik alt yapılarla sahip partilerle ve sivil toplum unsurlarının kurumsallaşması için gerekli olan toplumsal farklılaşmayla ilgili Osmanlı'dan azımsanamayacak bir miras devralmıştır. Bu anlamda Türkiye'de toplumsal dinamizm ve bilhassa siyasal tabanda arayışlar canlılığını korumuştur. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti devleti "sıfır" bir hafızayla yola çıkmamış ve Türkiye'de durağan bir siyasal ve toplumsal tabloyla çoğunlukla karşılaşmamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin 1980'lerden sonra önemli bir değişim yaşadığını ve Küreselleşme sürecine girdiğini söylemek, olgunun getirdiği kavramlarla ilk defa tanışıldığına yahut Türkiye'nin ilk en dramatik dönüşümünü yaşadığına dair bir önerme içermez. Bu nedenle Özal döneminin niçin Türkiye'de Küreselleşme sürecini başlattığına dair bulgulara işaret etmek gerekir. Bu önemli bulgular ise ekonomide değişim ve sivil toplum yapılanmalarındaki alışlagelmedik çeşitlenmedir. İktisadi amaçların ön planda tutulması Özal dönemi Türkiye'sinde; siyasetin ideolojik retoriklerden çok hizmet argümanlarına yöneldiği, çok yönlü ve

pragmatist bir dış politikanın yürütülmesinin amaç edinildiği, ekonomi politikalarına dışa açılma ve liberalizasyon hamlelerinin yön verdiği bir dönemi başlatmıştır. Toplumsal açıdan ise; sivil toplum örgütlenmelerinin büyük ölçüde siyaset dışına taşındığı ve örgütlenme çeşitlerinde küresel eğilimlerin etkisinde kalınarak farklı tabanlara taşındığı bir dönem olmuştur. Türkiye’de zal dönemi ve Küreselleşme olgusunu birleştiren bu veriler ve ortaya çıkış nedenleri de çalışmanın; “Özal Dönemi Türkiye’nin Değişim Paradigmaları” başlığını taşıyan üçüncü kısımda ele alınmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME; KAVRAMLAR VE TEMEL YAKLAŞIMLAR

Küreselleşme kavramının ne olduğu konusu da derli toplu bir cevap bulunabilmiş olsa da kaçınılmaz bir süreç mi yahut sistemli bir “yeni dünya düzeni” mi olduğu sorusu üzerine tartışmalar oldukça geniş yer tutmaktadır. Aynı zamanda kavrama yönelik tartışma ve çalışmalar neredeyse tüm sosyal bilimler disiplinlerinde yürütülmekte ve gerçekleştirilmektedir. Zira Küreselleşme kavramı, Soğuk Savaş sonrası “Yeni Dünya Düzeni”nin uygulama ayağı olarak görülürken doğal olarak toplumları ilgilendiren birçok konuyla ilişkilendirilmiştir. Her ne kadar iktisadî ağların çoğalmasının ve teknoloji devriminin sürece yön veren başlıca unsurlar olduğu kabulü var olsa da; uluslararası ilişkilerde, uluslararası kurumların yeni yaptırımlarıyla sistemsel bir dönüşümü ön görmesi ve bu sürece hegemonik bir Batı kültürünün yön vermesi doğal olarak kavramla ilgili olarak; kültür, din ve siyaset gibi konularla olan ilişkisini de gündeme taşımıştır. Bu yeni sistemsel dönüşümün ayrılmaz parçalarını oluşturan; Demokratikleşme, Liberal ve Neoliberal politikalar ve Sivil Toplum kavramlarının varlığı ise yine bunun ne kadar evrenselleştirilebildiği sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Küreselleşme evrensel bir dönüşümden söz ederken tikel ve yerel unsurlarında varlığını korumaktadır. Yerel yönetimlerde Liberal politikaları destekleyen ve Demokratikleşme unsurlarına hız veren bu süreçte, Uluslararası Kurumların ne kadar demokratik bir işleyişi sahip olduğu sorusu doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Herkesin eşit şartlara sahip olduğu bir düzen arzulayan sistemde, kıtasal ekonomik ve refah uçurumları bir başka tartışma zemini oluşturur. Diğer yandan bilginin demokratikleşmesi teknolojiyle hız kazanırken, uluslar arası ilişkilerin vazgeçilmez unsuru devletin gücünü zarara uğratmaya başlamıştır. Ancak diğer yandan küreselleşen dünyada, bireysel tüketim talepleri ve mobilizasyonu engellemek de hayli zorlamıştır. Tüm bu paradoksal unsurlar Küreselleşme tartışmalarının önemli parametrelerini oluşturmuşlardır.

Küreselleşme sürecinin, devlet politikalarının yanı sıra toplumsal yapıları nasıl değiştirdiği, etkilediğini ve dönüştürdüğünü anlamak kavramsal bir tanımlama yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu aynı zamanda birbirinden farklı oluşum süreçlerini ihtiva ettiği iddia edilen “Küreselleşme süreçleri” arasında ayırım yapabilmek ve 1980 sonrası dünyasını değiştiren Küreselleşme sürecini anlamak için de gereklidir. Nitekim 1980’ler sonrasını şekillendiren Küreselleşme olgusu dinamizmini ekonomiden alan Küreselleşme sürecini anlamayı mümkün kılacaktır. Nitekim bu süreç teknolojik gelişmelerinden etkisiyle daha hızlı bir yayılma süreci geçirecek ve Türkiye’nin de etkilendiği bu olgu kendi iç dinamikleriyle birleşerek, Türkiye’de Küresel sürece entegrasyon döneminin başlatıcısı olacaktır.

A. Küreselleşmenin Alanı, Kapsamı ve Küreselleşme Yaklaşımları

20. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak günümüze kadar gelen süreçte sosyal bilimlerde “*yeni dünya düzeni*”, “*tarihin muhtelif seyri*” ve “*Küreselleşme*” konuları oldukça sık tartışıldı ve bu tartışma halen devam ediyor. Bunun pek çok sebepleri olduğu söylenebilir. İlk olarak işaret edilmesi gereken şey dünyadaki siyasal denge ve uluslararası ilişkilerin; iki kutuplu dünyanın beklenenden daha erken çöküşüyle belirsiz hale girdiği ve yeni dengelerin henüz şekillenmekte olması sebebiyle belirsizliklerin insan hayatına hâkim olduğudur. Keza anılan gelişmelerden ilki insan ilişkilerini de değiştirmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki; yeni teknolojinin yarattığı üretim devrimi ile kültürel ve ekonomik ilişkilerde yaşanan değişim sayesinde tarihin akışı hız kazanmıştır. Yaşanan bu hız beraberinde belirsizliği ve kontrolsüzlüğü getirdiği gibi siyasal ve toplumsal yapıları şekillendiren unsurların daha karmaşık bir zincir oluşturmasına yol açmaktadır. Bu sebeple dünyamızı şekillendiren bu yeni kavramların tanımını yapmak, kapsamını ve etki alanlarını belirleyerek kavramsal çerçevesini oluşturmak hem zorlaşmakta hem de bunlar hakkında sayısız yorum ve görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Küreselleşme olgusu tarihin her safhasında var olsa da, 1970’ler ve sonrasını şekillendiren Küreselleşmenin tam olarak neyi kapsadığı ve ne olduğu konusu oldukça karmaşıktır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde (SSCB), Gorbaçov döneminde, sistemde reformu öngören Yeniden yapılanma (Perestroyka) ve Açıklık

(Glasnost) politikaları SSCB'nin esasında öngörülmeven bir hızla çözümlmesine ve dağılmasına yol açmıştır. Ardından, Doğu Avrupa ve Balkanlardaki sosyalist rejimlerin demokratikleşmeye yönelmeleri ile kapitalist sistemin uluslararası alanda tek ekonomik sistem olarak kaldığına yönelik ortaya çıkan genel kanı, dönemi karakterize eden siyasal değişimin temelini oluşturmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki; Küreselleşmenin kapitalist sistemle bağdaştırılması doğru bir önerme olsa da, 20. Yüzyılın son çeyreğinden bu yana uluslararası ilişkileri şekillendiren meseleler çok yönlü ve birbirine sıkı sıkıya bağlı yeni bir biçim kazanmış bulunmaktadır. Bu gerçeğin varlığı doğal olarak Küreselleşmenin ekonomik, kültürel, toplumsal vb. gibi pek çok boyutları olabileceği kanaatini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Küreselleşme ne yalnızca ekonomik ne de siyasal bir süreçtir. Küreselleşme kendinden etkilenen birey ve toplumu ilgilendiren tüm konuları etkileyen ve etkilenen konumundadır. Küreselleşmeye yönelik "ideoloji" yaklaşımı tüm ideolojik sistemlerde olduğu gibi bu sistemin de bir hegemonyası ve hiyerarşik yapısının mevcut olduğu var sayımına dayanır. Bu kabule göre küresel sistem kapitalist ekonomik düzene daha fazla uyum sağlayan uluslarda demokratik yapıları güçlendiriyor gibi görünse de, küresel yapılanmanın ayrılmaz unsurları olan uluslararası kuruluşlardaki yapılanmalar ve aynı iktisadi sistemle bütünleşmiş olan ülkeler arasındaki ilişkiler hiç de demokratik bir düzlemde cereyan etmemektedir.

Sürecin olağan ve kaçınılmaz olduğu yaklaşımları ise teknoloji ve mobilizasyon argümanı üzerinde daha çok durmaktadır. Buna göre ise Küreselleşmeyi önceki ekonomik ve uluslararası ilişkilerden ayıran ve farklı kılan taraf bilgi ve teknoloji devrimi olmuştur. Bu devrim kontrol edilmesi güç şekilde tüm yerküreyi kapsamakta ve önlenemez şekilde topluları biçimlendirmektedir. Bilginin kısmi olarak demokratikleşmesi bir başka ifadeyle kontrol altında tutulmasının zorlaşması ve herkes tarafından kolayca ulaşılabilir hale gelmesi, Küreselleşmenin ideolojik bir proje olduğunu ve yönetici bir hegemonyasının bulunduğunu savunanlarının aksine herkese eşit fırsatlar sunan yeni bir süreç olduğu savını desteklemektedir.

Küreselleşmeyle ilgili bir başka tartışma bu sürecin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgilidir. Zira insanların ve eşyaların hareketliliği ve uluslararası ticaretin yaygınlaşarak sermayenin uluslararasılaşması, Küreselleşmeyi tanımlamak

konusunda yeterli olamamaktadır. Çünkü bu kültürel, toplumsal ve siyasi etkileşimler tarihin her safhasında var olmuş, milletler arası ekonomi faaliyetleri de bilhassa merkantilist ekonominin ortaya çıkışıyla yaşanmıştır. Birden fazla Küreselleşme süreci olduğunu kabul eden yaklaşımlarca bu durum tarihsel Küreselleşmeyi ifade etmektedir.¹ Ancak 1970'lerin ardından; siyasi tabanda, Soğuk Savaşta güç ve silahlanma tehdidinin uluslararası ilişkilerde gerilimi azaltan bir rol oynaması, Sovyetlerde çözülme ve yumuşamanın başlaması, uluslararası kurumların devletlerin egemenlik yetkilerini devretmesini sağlayarak Ulus devletlerin gücünün sarsılmaya başladığı yeni bir dönem başlatması Küreselleşmenin boyutunu değiştirmeye başlamıştır. Teknolojik gelişmeler ise bilgi alışverişini hızlandırarak, akış yollarını değiştirmiş, silah teknolojilerinin gelişmesini ve uluslararası rekabetin Uzak araştırmalarına kadar taşınması sağlamıştır. Ulaşım koşullarının iyileşmesi ve uluslararası işbirliklerinin Liberal uygulamalarla ıslahının doğal olarak; iş, eğitim, seyahat ve yeni yaşam alanları elde etmek amacıyla yapılan mobilizasyonların hız kazanmasına neden olmuştur. 1970'ler sonrasında uluslararası arenayı sistemsel bir döngünün kurallarını belirlemek açısından etkileyen esas husus ise bilhassa 1974'te yaşanan petrol krizinin ardından, İngiltere ve ABD merkezli ekonomik değişim politikalarıyla başlayan küresel dönüşüm olacaktır.

Küreselleşmenin kaynağı, çeşitleri ve kapsamıyla ilgili görüşlerin karmaşıklığı ve fazlalığı, kavramı aynı zamanda birçok sosyal bilim dalının konusu haline getirmiştir. Küreselleşme kavramı ilk bakışta uluslararası ilişkiler disiplini ilgilendiren bir konu gibi görünse de, tarih, sosyoloji, iktisat bağlamlarından uzaklaşarak ve bunları göz ardı ederek sağlıklı çıkarımlar yapmak oldukça zor görünmektedir. Dolayısıyla kavram disiplinler arası bir mahiyete bürünmüştür.

1. Genel Bir Tanım

Tüm dünyanın bütünleşmesini sağlayacak “modernite” tanımı Karl Marx ve Saint Simon tarafından anlatılmış olsa da 1970'lerin Küreselleşme kavramı daha

¹ Joseph S. Nye Jr, **Küresel Çatışma ve İşbirliğini Anlamak**, Çev: Renan Akman, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 343.

geniş ve akademik bir içeriğe sahip olmuştur.² Kelime olarak “Global” yani “bütün dünya” teriminin “globalize” fiili haline dönüşmesi 1944’te ilk kez *Merriam Webster’s Dictionary*’de gerçekleşmiş; *globalization, globalizing, globalized* gibi çeşitlerinin türetilmiş şekli de 1962 yılında *Oxford English Dictionary*’de yayınlanmıştır. Akademik yayınlarda kavramın ilk kullanılışı McLuhan’ın 1963’te yazdığı ve 1964’te basılan *Understanding Media* isimli eseri ile olmuştur.³ Kavramın literatüre girmesi İkinci Dünya savaşı sonrası döneme rastlansa da, aslında ne zaman ortaya çıktığı sorunsalı bu anlamda cevap bulmuş olmaz. Zira Küreselleşmenin, kapitalist ekonomik sistemin yerleştirici bir uzantısı olduğu kabulü, ortaya çıkışını daha gerilere götürebilirken, tarihsel ve sosyolojik bir etkileşim olduğu kabulü ise insanlık tarihinin ortaya çıkışı kadar eski bir tarihî başlangıç olarak kabul edebilir. Ancak bugün Liberal ekonomi politikaları, demokratik gelişmeler, teknolojik hızın ve bilgi devriminin yaşanması ile farklı bir boyut kazandığını kabul ettiğimiz kavram, 20. yüzyılın son çeyreğini büyük oranda etkilemiş ve değiştirmiştir. Doğrusal tek bir Küreselleşmeden ziyade birden çok Küreselleşmeler olduğu kabulü de bunların birbirinden kopuk süreçler olduğunu göstermez. Zira kavramın evrensel sözlüklerde yer aldığı dönem olan İkinci Dünya Savaşı sonrasında, makro ölçekli savaşlardan kaçınılması, uluslararası kurumlar ve uluslararası işbirliği ağlarının güçlenmesi, Soğuk Savaşta ideolojik kutuplaşmayı yumuşatan ve demir perdeyi kaldıran ünlü konuşmanın yapılması, 1980’lerde hız kazanan teknoloji devriminin yaşanması ve kapitalist ekonominin küresel ayağını tamamlayan çok uluslu şirketlerin güçlenmesi hadiseleri birbirinden bağımsız değildir. Bu hadiseleri Küreselleşme kavramının sebepleri olarak görmek elbette nasıl sonuçlar ortaya koyduğuna karşı aldığımız tavırla ilgilidir. Liberal ekonomilerin ve demokrasilerin yaygınlaşması, sivil toplum örgütlerinin güçlenmesi, çok kültürlülük, mikromilliyetçilik gibi kavramların ortaya çıkışı Küreselleşmenin hem sebeplerini hem de sonuçlarını ihtiva ederken, çelişkilerini de ortaya çıkarmaktadır. Bu çelişkiler

² David Held&Anthony McGrew, **Globalization Anti Globalization**, Blackwell Publishing, USA Malden 2004, sf.1.

³ Kudret Bülbül, **Zor ve Rıza Küreselleşmeler Arasında Türkiye**, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 23, 24.

Küreselleşmenin aynı anda olumlu ve olumsuz yönler taşımasının yanı sıra kontrol edilebilir ve edilemez yönler taşıdığına da işaret eder.

a. Kültür - Küreselleşme ilişkisi ve Temel Küreselleşme Yaklaşımları

Soğuk Savaşın bitişi iki kutuplu düzenin de sona ermesini sağlamıştır. Bu yeni durum doğal olarak uluslararası sisteme hangi parametrelerin hâkim olacağı konusunda belirsizliğin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim iktisadî ağların genişlemesi devletlerin birbirlerine olan “bağımlılıkları” artırmış, bu durum da doğal olarak ilişkilerde hassas bir dengeyi korumak zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu belirsizlik ve ilişkilerin çok yönlü yapısı “yeni düzen” ve Küreselleşme argümanlarının çeşitliliğine neden olmuştur.

1993 yazında, “Foreign Affairs” dergisinde yayınlanarak büyük ses getiren ve ardından daha kapsamlı bir esere dönüşen Samuel Huntington’ın, “Medeniyetler Çatışması” tezi⁴ uluslararası ilişkileri ekonomik ve siyasal bir zeminden daha ziyade kültürel çatışma dinamiğiyle izah çabası dikkat çekici olmuştur. Huntington’a göre, Sovyetlerin dağılması Batı’nın önündeki güçlü bir rakibi ve ilerleme engelini ortadan kaldırmıştır. Bu yeni durum ABD, İngiltere ve Fransa’yı uluslararası karar alma konularında güçlü konuma getirmiştir. Ancak Soğuk Savaşın bitişi herhangi bir tarafın kesin ve nihai zaferi ile sonuçlanmamıştır. Zira bu uzun süreç Batı’yı yorgun düşürmüştü ve bütçe açıkları, yavaşlayan ekonomik gelişme, işsizlik, çalışma ahlakında çöküş, uyuşturucu problemleri ve suç oranlarının artması gibi olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Üstelik ABD açısından en büyük sorunlardan biri, heterojen nüfusta bütünleşmeyi sağlayamamak olmuştur.⁵ Batı bu büyük problemlerle baş başa iken; Asya, kabuğuna çekilme ve askeri açıdan güç kazanma fırsatı elde etmiş, bilhassa Japonya ekonomik açıdan yüksek bir ivme kazanmıştır. Ancak gelecek dönemde, Batı’ya karşı koyacak en büyük güç “din”

⁴ Samuel P. Huntington, **The Clash of Civilizations and The Remarking World Order**, Simon & Schuster, Newyork 2003, s. 1.

⁵ Huntington, **a.g.e.**, s. 81, 82.

olgusu olacaktır. Asya'nın askeri gücü ve iktisadi kalkınmasıyla birleşen "konfüçyanizm" Batı'ya karşı duruşta iki önemli silah olurken, İslam dünyasının gücü de tüm dünyadaki hareketliliği, hızlı nüfus artışı ve İslami değerlere dönüş eğiliminden gelecektir. Hindu, Ortodoks, Afrika çevresi ve Latin Amerika'nın göreceli olarak daha pasif kalacağı bu yeni durumda, dünyayı artık iktisadi, askeri ve teknolojik rekabetin yön verdiği bir savaş ortamı değil, medeniyetlerin çatıştığı bir dönem beklemektedir.⁶

Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması" tezi yeni küresel düzende, din ve kültür donelerine dikkat çekişmesi bakımından önemlidir. Küreselleşmenin kültürel boyutuna dikkat çeken Bauman da, Küreselleşmeyi "yeni dünya düzensizliği" olarak tanımlarken, Küreselleşmenin, evrenselleşmenin yanında eşit oranda yerelleşmeyi de sabitlediği ve "yeni kabileci ve köktenci" eğilimleri ortaya çıkardığını savunur. Bu küreselleşmiş ve yerelleşmiş arasındaki uçurum yeni düzende endişe nedenidir. Nitekim Küreselleşme eşit oranda eşit fırsatlar yaratmamaktadır.⁷ Küreselleşmeyi; "tikelciliğin evrenselleştirilmesi ve evrenselliğin tikelleştirilmesi"nin kuramsallaştırılması olarak tanımlayan Robertson da, bu yeni düzenin çağdaş piyasasında kültür ve ekonominin giderek iç içe geçen bir yapı arz ettiğini ileri sürer.⁸ Dolayısıyla üst kimlik olarak küresel vatandaş tanımı yerleştirildiği kadar, yerel unsurların da varlığı büyük önem arz etmektedir. Robertson'ın bu yaklaşımına ek olarak Hall, Küreselleşme sürecinde kültürel yapının bir "hegemon"un merkezde varlığını koruyarak, tikel kültüre bir ötekileştirme politikasıyla yaklaşır ve bu yaklaşım emperyalizm dönemindeki İngiliz politikasıyla benzerlik arz eder. Bu yeni dönemde ulusal kimlikler de saldırgan bir ırkçılığa dönüştürülür. Bu da tikel kültürün korunmasına işaret eder. Aynı zamanda Hegemon kültür modern araçlar kontrolüyle bu tikel kültürleri farklılıkların özümsemesi teziyle kitle kültürüne eklemek ister.⁹

⁶ Huntington, **a.g.e.** s.102, 109.

⁷ Zygmunt Bauman, **Küreselleşme**, Ayrıntı yayınları, İstanbul 2012, s. 67.

⁸ Roland Robertson, "*Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu*", **Kültür Küreselleşme ve Dünya Sistemi**, Anthony King (der.), Bilim ve Sanat yayınları, Ankara 1998, s. 105.

⁹ Stuart Hall, "*Yerel ve Küresel*", **a.g.e.**, s. 39, 47.

Yeni düzenle ilgili bir başka tartışma alanı eski ulus devlet sistemlerinin yahut çatışmaya dayalı eski uluslararası sistemin yok olduğu üzerine kurulur. “Tarihin Sonu” teziyle Francis Fukuyama; Hobbes ve Locke’un tanımladığı Anglo Sakson tarzı Liberalizmin aksine Hegel’in bize modern Liberal demokrasiyi tanımlama imkânı sunduğunu savunur. Bu Liberalizm tarzı bize tüm dünya insanların nasıl aynı demokratik sistem içinde yaşayabileceğini anlatmaktadır. Bu evrensel Liberalleşme fikriyle insanlar aynı ulusun, etnik grubun ya da ırkın mensubu oldukları için değil, ancak bir ulus bilinciyle yurttaş oldukları için demokratik haklarını talep edeceklerdi. Dolayısıyla bu yeni durumda homojenleşmiş, sınıfsız ve evrensel olan Liberal demokrasiyi sağlayacak, çatışmasız, benzeşmiş bir kültür düzeni de savaşların yön verdiği tarihi düzenin sonunu getirecektir.¹⁰ Fukuyama’nın tezinde eski ulus devletler varlığını devam ettirmektedir. Ancak Ohmae, yeni sistem içinde artık bunun pek mümkün olmadığını savunmaktadır.

Ohmae’ye göre, sosyoekonomik ilişkilerin büyük bir hızla, küresel düzeye taşınıyor olması ulusal devletlerin kendi ekonomileri konusundaki etkinliğini ve toplum üzerindeki yönetme gücünü zedeler. Teknolojinin bireylere kadar ulaşıyor olması, küreselleşmeyle birlikte “zaman mekân sıkışması”nın meydana gelmesi, hizmet, mal ve iletişim akışını yalnızca devlet kontrollerine terk edilmeyecek meseleler haline getirmiştir. Endüstrileşmenin sınırları aşması da bireyleri tüketim mallarını seçmek konusunda daha özgür hale getirmiştir. Dolayısıyla bu yeni durum kamusal kurumlardan, bireysel ve sivil alanlara doğru aktarılan bir “yönetme erki” ve “kontrol etme” sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla bu durum da ulus devletinin sonuna işaret etmektedir.¹¹

Küreselleşmeyi modernizmin devamı olarak gören argümanlardan uzaklaşan bir yaklaşım çizerek; Modernite ve Küreselleşme arasında bir ayrım yapan ve Moderniteyi Avrupa merkezli tarihi bir süreç; Küreselleşmeyi ise Huntington’ın savunduğu gibi sadece medeniyetler arası çatışma getirecek bir tarihi dönem olarak kabul etmeksizin, medeniyetlerin sentezi ve dünyaya açılımı olarak gören¹² ve

¹⁰ Fukuyama, **a.g.e.**, s. 202, 206.

¹¹ Kenichi Ohmae, **The End Of State**, The Free Press, Newyork 1995, s. 4, 10.

¹² Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik, Küre Yayınları**, İstanbul 2012, s.563.

nispeten daha ılımlı ve faydacı bir Küreselleşme yaklaşımı sunan Davutoğlu'na göre ise; Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" tezi, Batı medeniyetini ve değerlerini yeni bir uluslararası düzenin ana unsuru olarak ilan etmek suretiyle, Körfez Savaşı'nı meşrulaştırıcı bir rol üstleniyordu. Huntington'ın medeniyetler çatışması tezi ise Balkanlardaki bunalımı Batı dışı medeniyetlerin de sorumluluk sahibi olduğu yeni bir çatışma alanı olarak takdim etmek suretiyle Sırpları ve Batı ülkelerinin bu süreçte takındığı ikircikli tavrı örtbas etmeyi hedefliyordu.¹³ Bu yaklaşım da Küreselleşmeyi tamamen bir dönemin başlatıcısı yahut bir şeylerin sonu olarak gören radikal görüşlere kuşkulu yaklaşmıştır. Ayrıca Batıda üretilen birtakım tezlerin de küresel bir politığın uzantısı olarak görmektedir. Oryantalist Batı yaklaşımlarına kuşkuyla bakan bir diğer önemli çalışma Said tarafından sunulur.

Said'e göre Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ABD'deki bazı araştırmacılar "Şarklaştırılmış bir İslam"da yeni bir düşman odağı bulmanın peşine düşmüş ve İslam ile terörizm ve şiddeti bağdaştıran bir imaj yaratmaya çalışmışlardır. Bilhassa Ortadoğu ve Uzakdoğu kültürleri ve dinleri ile ilgili ötekileştirici ve ayrı tutucu unsur ve tezler, uygarlıklar ve kültürler arasındaki farklılıkların altını çizerek ilkel bir milliyetçiliğe geri dönüşü sağlamıştır. Dolayısıyla medeniyet çatışmalarını destekleyen bu tez, kültür olgusunun, fetihler, göçler, yolculuklar ve halk kaynaşmaları gibi tarihi bir takım süreçlerin sonunda oluşan melez ve heterojen bir yapıya sahip olduğunu kabul eden modern kültür kuramıyla da çelişir.¹⁴

Küreselleşme ve Dünyanın geleceğine yön verecek olan kavramların ne olacağı üzerine yapılan tartışma ve ortaya konan tezlerin çeşitliliğinin önemli bir sebebi Küreselleşmenin bizatihi kendisi kadar getirdiği kavramların da çelişkiler içermesidir. Bir yandan "dünya vatandaşlığı" kavramı ortaya atılırken ve artık benzeşmiş toplumlardan bahsederken, bir yandan da önlenemez şekilde sıra dışı bir hale gelen ve daha küçük parçalara ayrılan milletler ortaya çıkmakta ve bu durum beraberinde "mikromilliyetçilik" kavramını gündeme getirmektedir. Küreselleşmeyle birlikte yapılan Liberalleşme vurgusu sosyolojik tabanda bireyciliğin

¹³ Davutoğlu, a.g.e, s. 294.

¹⁴ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Metis Yayınevi, İstanbul 2010, s. 363.

kuvvetlenmesini sağlarken “yurttaşlık” fikri zarar görmekte ve sistem koruyucusu olan devlet yapıları zayıflatmaktadır. Demokrasi, daha barışçıl, kurallı ve insan haklarına saygılı bir yönetim düzenini hedeflerken, aynı zamanda siyasal çatışmaya başka bir deyişle kısmi heterojen bir yapıya ihtiyaç duymaktadır. Bir diğer yandan Küreselleşmeyle güç kazanan sivil toplum kavramının ortaya çıkışı ve kuvvetlenmesi de öncelikli olarak “farklılaşmayı” zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Küreselleşmeyle ortaya çıkan bu kavram karmaşaları, Küreselleşme kavramının ve sürecinin olumlu yahut olumsuz olduğu gibi kesin bir yargıya varmayı da güçleştirmektedir. Bu açıdan sınıflandırılmış bir Küreselleşme yaklaşımına bakmak faydalı görünmektedir.

Sınıflandırılmış Küreselleşme yaklaşımları birden fazla Küreselleşme çeşidi ve sürecinin mevcut olduğu varsayımına dayanmakta ve üç kategoride ele alınmaktadır. Bu kategorilerin ilkini “Aşırı Küreselleşmeciler” oluşturmaktadır. Bu yaklaşımın mensuplarına göre ekonomik Küreselleşme, geleneksel ulus devletlerdeki ekonomik ve politik birimlerin yerini, dünya toplumunun almasını sağlayarak yeni bir organizasyon şeklini inşa eder. Bu tezin daha radikal savunucularına göre ise Küreselleşme; ilk küresel piyasa medeniyetini temsil etmektedir. Ulus ötesi aktörlerin ortaya çıkışı, kültürlerin melezleşmesi, veri iletişimi, halklar arasında artan ulus ötesi işbirlikleri “küresel sivil toplum”un ortaya çıktığına ve ulus devlet otonomilerinin zayıfladığına işaret eder. Ayrıca Neoliberal yaklaşımı savunanlar için Küreselleşme “küresel uygarlık” iken, radikaller için “piyasa uygarlığıdır”.¹⁵

“Şüpheli Küreselleşmeciler” ise güçlü iktisadi yapıya sahip uluslararasıdaki karşılıklı ekonomik etkileşimler artmış olsa da, klasik “altın standardı” çağı ile karşılaştırıldığında dahi bugünkü dünya ekonomisini daha az bütünleşmiş görmektedir. Küreselleşme abartılmış ve ulus devletlerin güçlerini hafife alan bir siyasi ideolojidir. Devletler uluslararası ilişkilerin ve etkileşimlerin edilgen kurbanları değil etkenleridirler. Aşırı Küreselleşmecilerin düşündüğünün aksine

¹⁵ Kudret Bülbül, **Küreselleşme Okumaları**, Kadim Yayınları, Ankara 2006, s.167. , 168; Paul Hirst ve diğerleri, **Global Transformations: Politics, Economics and Culture**, Standford University Press, Standford 1999, s. 3, 5.

küresel bir medeniyet ortaya çıkmamış, Huntington'ın da savunduğu gibi dünya medeniyet bloklarına ve kültürel etnik parçalara ayrılmıştır.¹⁶

“Dönüşümcü Küreselleşmeciler” Küreselleşmenin, dünya üzerindeki tüm devletler ve toplumlar için toplumu ilgilendiren her türlü meselede dâhili ve haricî bir ayırımı yapılamadığı bir dönem getirdiğini savunmaktadır. Ancak yine bu tezin savunucularına göre; küresel sistemin var olduğunu kabul etmek, küresel birleşmenin ve dünya toplumunun gelişeceğinin delili olarak da kabul edilemez. Küreselleşmede ulus devletler otoritelerini, fonksiyonlarını ve güçlerini yeniden yapılandırmakta veya yeniden kurmaktadır. Hükümlerlik veya hegemonya uluslararası ilişkilerde ve kurumlarda varlığını sürdürüyor olsa da devletler artık kendi sınırları içerisinde olup bitenin tek komuta edicisi değildir. Bu da hegemonyanın mutlak gücünü korumasını güçleştirmektedir. Dönüşümcülere göre; Küreselleşme dönemi ne hükümlerlik ulus devletin sonu ne de “hiçbir şeyin” değişmediği bir tarihsel sürecin devamıdır. Ancak “hükümlerlik” rejimler, mutlak ve bölünmez toprak bütünlüğü vb. geleneksel kavramların değiştiği de bir gerçektir.¹⁷

b. Küreselleşme, İktisat ve Din ilişkisi

Küreselleşmenin bugün neredeyse evrensel olarak kabul gören, genel tanımlamaları ve ortaya çıkardığı yeni kavramların varlığının yanında, ekonomi ve din ilişkilerine dair yaklaşımlar, Küreselleşme kavramının akademik ve siyasal bağlamda tartışmalı yönlerinden birini oluşturmaktadır. Kavramın tarihsel bir süreç olduğu varsayımından sıyrılarak bilhassa 1970'lerin ardından dünya siyasetini büyük ölçüde etkileyen “Küreselleşme” çerçevesinde yapılan tartışmaların bir başka boyutu sürecin iktisat ve din ilişkisine yönelir. Küreselleşmenin kapitalist sistemin bir uygulama alanı olduğu kabulü, doğal olarak din ve ticari ahlak argümanına

¹⁶ Bülbul, **a.g.e.**, s.169, 171; Huntington, **a.g.e.**, s. 3, 4.

¹⁷ Bülbul, **a.g.e.**, s.172, 175.

yönelmektedir. Bu kabul; SSCB'nin dağılmasının ardından mutlak bir zafer kazanan kapitalizmin homojenleştirici bir politikayla tüm dünyaya yayılması ve komünizmi lağvetmesi sonucu gündeme taşınmıştır. Bu tartışmaların Küreselleşmenin doğal ve olgusal bir süreç olarak modernitenin devamı olduğunu savunan yaklaşımlardan daha kuvvetli olması, modernizmin kapitalist sistemin kaynağının da “Batı” olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda Küreselleşmenin ideoloji olduğu algısı, ekonomik bütünleşmeden ziyade kültür politikalarını incelemeye yönelir. Bu durum da doğal olarak din argümanına işaret eder.

Uluslararası piyasaları yönlendiren, demokratikleşme ve insan hakları gibi konularda yönlendirici ve kural koyucu bir üstünlüğe sahip bulunan uluslararası kuruluşların yönetimlerinde, ancak kısmî bir demokrasinin uygulanması ve çoğunlukla karar alıcıların Batılı güçlü devletler olması Küreselleşme sürecinde hegemonik yönlendiricilerin olduğu savına güç kazandırmaktadır. Küreselleşmeyle gündeme gelen tek tipleştirici kültür politikalarının merkeze Batı kültürünü alması yahut aksi şekilde farklılıklara vurgu yaparak mikromilliyetçilik akımlarını, Liberalizm gibi Batı menşeli ideolojilerle beslemesi de bu tartışmalara yön vermektedir.

Küreselleşme sürecinin iktisadî yapı ve yapılanmalarla arasında bulunan bağların varlığı birbirinden farklı yaklaşımlar sunan Küreselleşmeci yaklaşımların ekseriyetle kabul ettiği ve üzerinde durduğu bir ilişki olmuştur. İktisadi konular, ilişkileri belirleyen tek ve yegâne faktörler olmasalar da, mutlak bir etken olarak var olmuşlardır. Ancak Küreselleşme kavramının bir takım uluslararası iktisadi bütünleşmeler ve çokuluslu şirketlerin sayılarının artarak, devlete alternatif güç odakları gibi davranmalarını sağlamanın dışında, daha kapsamlı bir iktisadi teşekkülün uygulama ayağı olduğuna dair güçlü tezler de bulunmaktadır. Bu tezler bilhassa kapitalizm ve Küreselleşme bağlantısı üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Küreselleşmenin, kapitalist sistemin uygulama ve yayılma ayağı olduğu tezleri, bu sürecin kültürel emperyalizmi destekleyen bir yanı olduğunu da ortaya koymakta, dolayısıyla sürecin ideolojik bir yönü olduğunu kabul etmektedir.

“Dünya Sistem Analizi” tezini ortaya atan Marksist sosyal bilimci Immanuel Wallerstein’e göre bir sistem doğar, belli kurallara göre yaşar ve belirli bir anda krize girerek çatallaşıp kendisini başka bir şeye dönüştürür. Bu dönüşümün pozitivist düşüncenin savunduğunun aksine sürekli daha olumlu yeni bir duruma evrileceği de mutlak olarak kestirilemez. Dolayısıyla dünya siyaseti iktisadi temelli yeni bir sistemin içindedir ve bu sistemin motoru olan kapitalizm her ne kadar sosyalizmin karşısında ve ona alternatif gibi görünse de esasen onun bir parçasıdır.¹⁸ Bu teze göre sanayileşme kapitalist dünya ekonomisinin yerküreyi kaplamasındaki en önemli aşama olmuştur. Sanayileşmenin hız kazanması silah gücünün artmasını ve ulaşımın kolaylaşmasını sağlayarak düzenli ticareti arttırmıştır. Üstelik küresel kapitalizmi diğer uluslararası iktisadi bütünleşmelerden ayıran yönü sermayenin kendini sürekli büyütme hedefi olmasıdır. Bu sistemin “Pazarı” siyasi, iktisadi, toplumsal hatta kültürel kurumlarca biçimlendirilen ödül ve ceza dağıtıcı bir yapıdır ve iktisadi mücadelenin esas sahasıdır.¹⁹

Wallerstein’e göre; Kapitalist dünya sisteminin kurumsal yapıları ve sistemin nihai koruyucusu olan egemen devletler, merkez, çevre ve yarı çevre olmak üzere üç ayrı pozisyona ve buldukları pozisyona göre hiyerarşik bir sıralamaya girmektedirler. Merkez ve çevre, burjuvazinin artığa el koyma sisteminin çok önemli bir parçasıdır. Modern devlet, kapitalizmin kurumsal bir yapısıdır ve iddia edildiği gibi sermaye dolaşımı önündeki bir engel değildir; çünkü sermaye zaten sınır tanıyan bir kavram değildir ve sınırları aşan üretim faaliyetlerine dayanan bir bölgesellik içinde işlemektedir. Tezin bu yönü alışıldık Küreselleşme yaklaşımlarından farklılaşmaktadır. Zira dönüşümcü, aşırı yahut şüphecî bir yaklaşımla yeni düzeni ele alan tüm yaklaşımlara göre devlet küçülmekte ve alternatif odakları çoğalmaktadır. Ancak Wallerstein’in tezinde devletler gücünü korumakta ve dünya imparatorluklarına dönüşmeksizin, hegemonyaların oluşmasına izin vermektedir. İşte bu dengeyi koruyacak olan, devletlerarası düzenli bir sistem ve egemenliktir. 17. yüzyılda Birleşik Eyaletler, 19. yüzyılda Birleşik Krallık ve 20. yüzyılda da ABD olmuştur. Bu hegemonyaların her birinin iktisadi başarılarının ardında benzer

¹⁸ Elçin Toprak, “Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak”, **Uluslararası İlişkiler**, C. I, S.4, Kış 2004, S.23, 58, s. 31.

¹⁹Toprak, **a.g.m**, s. 37.

politikalara rastlanır. Her biri malların serbest dolaşımından yanadırlar. Üstelik devletin iktisadi konulardaki Liberal yaklaşımları, Liberal parlamenter kurumların oluşturulmasına, bürokratik kurumların yöneten ve yönetilenler arasında arabuluculuk görevini üstlenmesine ve sivil özgürlüklere kadar uzanır. Bu Liberal sistem geleneğinin jeokültür alt yapısı ise Fransız ihtilâlıyla vücuda getirilmiştir.²⁰

Bu yaklaşıma göre Küreselleşme kapitalizmle tamamen bütünleşmiş bir yapı arz eder. Esasen Küreselleşmenin kapitalist sistemle olan ilişkisi ekseriyetle kabul görür. Ancak yaklaşımlardaki farklılık Küreselleşmenin merkezinde neyin bulunduğu yönelik bakış açılarının farklılığı ile ortaya çıkar. Kapitalizmi, Küreselleşme sürecinin temel argümanı olarak kabul eden görüşler; ırkçılık yahut mikromilliyetçilik kavramlarını da emeğin hiyerarşisini belirlemede kullanılabilen kültürel paradigmlar olarak görür. Ancak yine de keskin bir ötekileştirme yapılması, emeğin kaybına yol açacağından Liberal yapı ve politikalar korunmalıdır. Ancak Liberal yapılar ve özgürleşmenin korunması da sermaye üreticilerinin yegâne koruyucusu olan ulus devlet yapılarına zarar vermemektedir.

Benzer yaklaşıma sahip Stackhouse için de Küreselleşme bir takım ekonomik faktörlerle yönlendirilmekte, ancak kapitalist sistemle bütünleşmiş biçimde yürütülen yeni yönetim formları, teknolojik, politik ve yasal düzenlemeler, eğitim, sosyo-kültürel ve dini değerler de bu sistemin değişime uğratılan diğer parçaları olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak Robertson'a göre, 1980'lerin ikinci yarısından sonra, Küreselleşmenin entelektüel, iş ve medya çevrelerinde farklı anlamlarına ve farklı yönlerine vurgu yapılarak kullanılan ortak bir terim haline gelmeye başlamıştır ve dolayısıyla dünyanın her yerinde somut bir yapılandırmanın yapıtaş olmuştur. 1990'lar sonrası ise Küreselleşme belirsiz bir döneme girmiştir.²¹

Küreselleşme konusunda “doğal süreç” varsayımını akılcı bulan Luhmann ve Anthony Giddens'e göre, Küreselleşme toplumsal bir yapının değişimi dolayısıyla modernitenin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Birbirini etkileyen yerel hadiseler sosyal ilişkileri yoğunlaştırmaktadır. Giddens'e göre bunun dört temel boyutu “ulus

²⁰Toprak, **a.g.m.**, s. 39, 44.

²¹Adnan Arslan, **Küreselleşmenin Neresindeyiz**, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 18, 20.

devlet sistemi”, “*kapitalist ekonomi*”, “*dünya askeri nizami*” ve “*uluslararası iş bölümü*” olmuştur. Giddens, Küreselleşmenin bir süreç olduğu kabulünün yanı sıra dünyanın kapitalist gücünün bazı ülkelerin ellerinde olduğunu ve yapılanmanın bu güçler eliyle şekillendirildiğini kabul etmektedir.²²

Ülkemizdeki en eleştirel Küreselleşme yaklaşımlarından birini sunan Atilla İlhan’a göre ise çok uluslu tekeller özelleştirme dalgasının ekonomi ve finans düzenini değiştirmesinin ardından yeni bir faaliyet alanı bulmuşlardır. Soğuk Savaş dönemi dünya pazarlarının birçoğunun kapanmasına neden olmuş, sistemin hegemonyaları olan batılı devletler bundan sonra sistemi yayabilmek için “üçüncü dünya” ülkelerinin antiemperyalist tavrını kırmak ve “doğu bloku”nu dağıtmak idealine kilitlenmişlerdir. Özelleştirme dalgasıyla çoğunlukla, kamu sektörünün elinde bulunan elektrik, gaz, madenler, demiryolları, hava ulaşımı, telekomünikasyon, sigorta şirketlerinin ve bankaların zayıflamış ve sosyal devletin darbe almış olması da bu ideali hedefine ulaştırmak konusunda güçlendirmiştir.²³ Dünya pazarının genişlemesi, çokuluslu tekeller arasında amansız bir rekabetin doğmasına sebep olmuş, bu durum maliyetlerin düşürülmesi amacıyla ucuz ve daha fazla iş gücüne ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Dolayısıyla üretim faaliyeti artan ve daha fazla kapitalist sisteme uyum sağlayan toplumlar daha çok ucuz emeğe ve daha fazla pazara ihtiyaç duymuş, bu da bir takım siyasi baskı yahut yönetsel reformları teşvik etme olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında açık serbest piyasa ekonomileri çoğaltılarak, gerektiğinde fon aktarımının önü açılmış ve farklı bir kâr piyasası oluşturulmuştur.²⁴

Küreselleşmenin evrensel değerler sunarak iktisadî yapılarda tam bir “uluslararasılaşma”yı ortaya koyduğu ve ulus devletlerin iktisadi alanda elini zayıflatarak, gücünü atomize ettiği ve “milli ve devletçi” ekonomik düzenin yerine yeni bir sistem var ettiği argümanı yaygındır. Ancak 2008’de yaşanan Küresel kriz bu durumun sürekli ve güvenilir bir sistem olmadığını ortaya çıkarmıştır.

²²Arslan, **a.g.e.**, s. 24, 27.; Anthony Giddens, **Elimizden Kaçıp Giden Dünya, Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Yeniden Şekillendiriyor?**, İstanbul 2000, s. 20, 25.

²³Atilla İlhan, **Hangi Küreselleşme**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997, s. 120.

²⁴İlhan, **a.g.e.**, s. 123, 127.

ABD bankalarının, 2000’li yıllardan başlayarak, yatırımcılar için güvenli bir merkez olarak görülmesi, yatırımcıların risk gözetmeksizin bu bankalara olağanüstü rağbetine neden olmuştur. Bu durum ABD’de orantısız şekilde, konut kredisi musluklarının açılmasını sağlamış ve bu durumun iktisadî piyasalarda yarattığı tedirgin ve güvensiz durum, 2007’de “Mortgage Krizi”ne dönüşerek, küresel bir iktisadî bunalımın yaşanmasına neden olmuştur.²⁵ Bu küresel kriz, Küreselleşme sürecinin ortak ve güvenilir bir uluslararası piyasa ve kurumlar düzeni yaratmadığını ortaya koyarken, milli piyasa ve bankalara dönüşün yaşanmasına neden olmuştur. Esasen bu olay Küreselleşmenin “uluslararasılaşmış” ve “bütünleşmiş” piyasalar ve güvenlik ortamına kuşkuyla bakarken, ekonomik milliyetçiğin de ortadan kalkmadığına işaret etmiştir.

Küreselleşme her ne kadar iyi bir “pazar kültürünü” hakim kılmak üzere; medeni, hukukî temellere dayalı eğitilmiş bir takım ilişkileri “hoşgörü kültürü”nü geliştirerek zorunlu kılsa da, bu tam olarak bütünlenmiş bir piyasa ve kolektif zihniyeti yaratmak konusunda yeterli olmamıştır. Ancak bu hoşgörü kültürünü geliştirme çabasının beraberinde; “dünyanın küresel bir köy” olduğu yahut “halkların birliği” söylemlerini getirmiştir. Liberalizm fikrinin daha barışçıl ve insan haklarına daha saygılı bir düzen oluşturacağına dair inanç ve kalıplara rağmen; artan iç savaşlar, kuzey-güney arasında giderek derinleşen ekonomik refah uçurumu, mikromilliyetçilik söylemleriyle gündeme daha çok gelen ötekileştirici ırkçı retorikler, köktendincilik, homojenleşmiş ve sınırları kalkmış bir dünya düzeni söylemine karşın artan toplu göçler, sistemin söylem ve icraat çelişkisi olarak ortaya çıkmıştır.²⁶ Başka bir açıdan dünyanın “küresel bir köy” olduğu argümanı ve Liberal ideolojinin getirdiği “fırsat eşitliği” ilkesi de tartışmalıdır. Nitekim 1999 yılına ait OECD verileri dünyada internet kullanımının %55.9’unun Kanada ve ABD tarafından, %23.5’inin Avrupa tarafından kullanıldığını açıklamıştır. Aynı grafikte, Afrika’da kullanım oranı %0,9’da kalırken, Ortadoğu’da %0,4 oranında kalmıştır.²⁷ Bu veriler küresel şartların, eşit fırsatlar sunduğu argümanından uzaklaştığı gibi,

²⁵ Kutlu, H. A., Demirci, N. S., Küresel Finansal Krizi (2007-?) Ortaya Çıkaran Nedenler, Krizin Etkileri, Krizden Kısmi Çıkış Ve Mevcut Durum, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 3(2), 2011, s. 34, 44

²⁶ Nweihed, **a.g.e.**, s. 144.

²⁷ <http://www.oecd.org/> (erişim tarihi: 23. 06. 2015)

bilginin eşit oranda şeffaflaştığı ve teknolojik hizmetlerin de eşit oranda fayda sağladığı konusunda kuşku uyandırmaktadır. Doğal olarak bu durum ortak bir algı ve kültürün yahut eşit oranda özgürleşmiş bireylerin var olduğu gerçeği konusunda da paradokslar ortaya koyarak doğal bir soru ortaya çıkarır: “Özgürleşmenin temel hedefi nedir?”

Özellikle kendi bağımsız ve özgür uluslarını kurma ideali peşinde koşan halklar, temelini Aydınlanmacı felsefenin ortaya koyduğu bir takım ilke ve sistemleri kabul ederler. Dolayısıyla Batı kaynaklı modernleşme sürecine giren toplumlar diğer yandan kültürel ve siyasi olarak bağımsızlaşma çabası gösterirler.²⁸ Küreselleşme olgusuna dair birçok farklı yaklaşım olsa da modernitenin kaynağının Batı olduğu ve felsefi alt yapısının başka deyişle jeokültürünün Aydınlanma fikriyle oluştuğu çok tartışmalı bir konu değildir.

Modernizmin yahut Batılılaşma fikrinin 20. Yüzyıl sonlarında düşünsel bir harekete dönüşen şekli “post kolonyalizm” çabalarını kültürel incelemelerine yöneltmiş özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra bağımsızlığını kazanmış olan kolonilerin kültürlerini, Batı metropollerinin hegemonyasından ve bütünsel tarih anlatılarından sökmeye çalıştıkları bir dönem ortaya çıkarmıştır. Küreselleşme döneminde ise kültürel sistemin ana eksenini Liberalizm ve Neoliberalizm fikirleri belirlemeye başlamıştır. Dolayısıyla Liberal ve Neoliberal politikalar hegemonik birer ideoloji olarak sürece yön vermişlerdir.

Küreselleşmenin ideoloji olduğunu savunan görüşler, sistemin kültürel yeniden yapılandırılmasında etkili temel fikir olan Neoliberalizmin, kültürel farklılık ve farklı kültürler arası eşitlik gibi ilkeler üzerinde fazlasıyla reformist bir tavır içermesinin, farklı kültürler arası hoşgörü ve uzlaşma gibi değerler üretmekten çok, yerini etnik ve dinsel kimlikler arası ayrımcılığa, köktencilığe ve hatta milliyetçilik ve aşırı ırkçılık söylemleri ve eylemlerine bıraktığı etrafında toplanmaktadır.²⁹ Hatta bu durum yeni bir kültürel emperyalizm çeşidi olarak da konumlandırılabilir.

²⁸Ali Artun (der.), **Çağdaş Sanat ve Kültüralizm Kimlik ve Estetik**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 30.

²⁹Artun, **a.g.e.**, s.35, 36.

Bu kültür tabanlı politikalar insanlar arasında fizyolojik, biyolojik ve genetik farklılıklara dayanan hiyerarşik ırk kategorisi yerine, kültürel farklılıklara dayanan eşitlikçi “etnisite” kategorisini sunmakta ve bu olguyu bilimselleştirme yolunu seçmektedir. Kültür temelli politikalarda bu yeni yaklaşım, Neoliberal politikaları uygulamaya koyan özellikle Batılı devletlerin ve onların denetimindeki uluslararası kuruluşların ve kültür ağlarının yeni ideolojii haline gelmiştir. Özellikle Avrupa Birliği’nin gerek kültürel diplomasisi ve kendi yurttaşlarına yönelik kültür politikalarında gerekse göçmenlerin toplumla bütünleşmesiyle ilgili programlarında “kültürel farklılık” ve “kültürler arası diyalog” “kültürel mübadele” kavramlarıyla ilkeleştirilmiştir. Bu ilkeleştirme Avrupa’da zaten, Soğuk Savaş döneminde anti-komünist, savaş sonrası dönemde ise post komünist söylemlerin geliştirilmesinde kullanılan; kültürel bölgeselleşme, Liberalleşme, endüstrileşme ve demokratikleşme gibi kültür politikalarının bir uzantısı olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak çok kültürlülük ve benzeri politikalar kendini küreselleştirme ve başarıya ulaşma konusunda yetersiz kalmış, belki piyasalara kısmen yarayan bir söylem olabilmiştir.³⁰ Esasen, Birliğin böyle bir amacı olduğu konusu da kuşkuludur. Nitekim AB yapısal olarak çoğunluğunu dindaş ülkelerin oluşturduğu ülkelere müteşekkildir. Zizek’e göre “çok kültürlülük” söylemi yeni düzenin sömürgeleştirici sistemi içinde kültürel ayağı oluşturmuştur.³¹

Küreselleşmenin ideolojik bir sistemin parçası ya da tamamlayıcısı olduğu savlarının, kapitalist ekonomik sistemle temellendirilmesi ve hegemonya kültürlerin emperyalizmiyle kuvvetlendirildiği varsayımı doğal olarak “Küreselleşme ve din” bağlantısı olup olmadığı konusunda da merak uyandırmaktadır. Bauman’a göre, yeni küresel sistemin önemli bir elemanı olan tüketici toplum; sürekli değişime açık, hızlı, değişken ve nesneye yönelik arzularını sürekli canlı tutan bir kapitalist toplum yaratmıştır. Bu toplumun ticari ahlakını ise Protestan kültür oluşturur.³² Kapitalizm ve din bağlantısına yönelik güçlü argüman Weber tarafından ortaya atılmıştır.

³⁰ Artun, a.g.e., s.39, 41.

³¹ Slavoj Zizek, “Çokkültürcülük ya da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, **Çağdaş Sanat ve Kültürizm Kimlik ve Estetik**, Der. Ali Artun, İletişim yayınları, İstanbul 2013, s.79, 80.

³² Bauman, a.g.e., s. 86

Weber'e göre kapitalist ekonomik sistem çerçevesinde sınırsız kazanma ve kâr elde etme hırsları, kazanç uğraşısı, süreklilik, rasyonalite ve verimlilik modern kapitalist algının aksine olumsuz hiçbir yargı içermemektedir. Yani bu sistem bir tür kadereci tavır kabul etmeksizin, sürekli olarak öngörü, tahmin edilebilirlik gerektirmekte bu da iyi bir bütçe sistemini elzem kılmaktadır. 16. Yüzyıl Avrupa'sında var olan modern bankacılık sistemine yakın bir "borçlar usulü" bu ekonomik disiplinin yeni bir olgu olmadığına kanıttır. Dolayısıyla Weber'e göre kapitalist sistem Protestan ahlakın toplum kodlarına işlediği andan itibaren belli bir iktisadi tavır ve zorunlu olarak Batı toplumlarına kurumsallaştırma kazandırmıştır. Dolayısıyla Protestan ahlakı, Batı toplumlarına, kapitalist sistemi benimseyen yahut bu sisteme dâhil olan diğer medeniyetlerden farklı olarak bir "ethos" ve kültürel bir alt yapı sunmuştur.³³ Weber'in kapitalist sistemle, Protestan ahlakında ortak noktalar bulan ve kapitalizmi bu anlamda kültürel ve fikrîsel bir temele oturtan yaklaşımında haklı noktalar bulunmakla birlikte, başta İslam öğretisi olmak kaydıyla pek çok inanç sistemini "ötekileştirdiği" gerçeği de ortadadır.

Weber'in İslam'ı "münzevî" ve "âtıl" bir din olarak değerlendirmesi ve yalnızca ahirete dönük ödevler içeren yapısından ötürü İslam'ı kabul eden toplumların iktisadi meselelerde ve siyasette başarısız olduğunu kasteden görüşlerle ilgili en kapsamlı eleştiri Ülgener tarafından sunulmuştur. Ülgener'e göre bu yaklaşım bilinçli bir bakış açısının ürünüdür. Zira İslam'ın Kutsal kitabı Kuran- ı Kerim, sosyal yaşamda iktisadî konuların nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda ayrıntılı ayetler barındırmaktadır. Bunun yanında toplumsal hayatın her alanına yönelik hadisler de mevcuttur.³⁴

Küreselleşmenin sistemli bir kültür emperyalizmi içerdiğini, iktisadi çatının kapitalizm, kültürel çatının ise aydınlanma felsefesiyle oluşturulduğunu, sistem hegemonyalarının ise Batılı devletler olduğu varsayımı kapalı şekilde "din" olgusunu doğal olarak barındırmaktadır. Zira Huntington'ın "medeniyetler çatışması" sınıflandırması da "din" olgusuna dayanır. Dolayısıyla Küreselleşme yaklaşımlarının

³³Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu**, Hil Yayınları, İstanbul, 1997, s.21.

³⁴Sabri F. Ülgener, **İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 46, 47.

bilhassa eleştirel olanlarında bu vurgu sıkça yapılmaktadır. Toplumları şekillendiren kültürün en önemli birleştirici unsuru din olmuştur.

B. Küreselleşme; Sivil Toplum, Demokrasi, Liberalizm ve Neoliberalizm İlişkisi

Küreselleşmenin, öz itibarıyla Liberalizm ve Neoliberalizm ideolojisinin yön verdiği politikalara ihtiyaç duymaktadır. Liberalizm ideolojisi, daha uzun bir tarihi süreçle birlikte, toplumda daha katmanlı alanları düzenleyen ilkeler ihtiva etse de, Neoliberal politikalar, bilhassa 1974'te yaşanan uluslararası ekonomik krizin etkisiyle ortaya çıkan ve daha çok iktisadi alanı içeren bir ideoloji olmuştur.

Ulaşımın, göç ve yerleşme imkânlarının bir başka deyişle nüfus hareketliliğinin kolaylaşması, tarihi süreç içinde en hızlı şekilde kültürel karşılaşmaların yaşanmasına neden olmakta bu da tabii olarak “barış içinde bir arada yaşama” kültürünü edinmenin yollarını bulmayı zorunlu kılmaktadır. Bu durum aynı zamanda “türdeş bir talep” yaratan, tüketici toplumun oluşması için de gerekli olmuştur. Diğer yandan Teknoloji devrimiyle bilginin artması ve bilgiye ulaşımın kolaylaşması başka deyişle “bilginin demokratikleşmesi” geleneksel devletlerin otoriter yapılarını yumuşatmış ve politik bağlamda da demokratikleşme söylemini uluslararası çapta yaygınlaştırmıştır. Dolayısıyla yeni Küresel sistem içinde siyasi, toplumsal, ekonomik alanı düzenleyen hegemon ideoloji Liberalizm ve Neoliberalizm olmuş, bu ideolojilerin uygulama alanları; bireylerin ve hür teşebbüslerin önünü açan demokratik kurumlara ihtiyaç duymuştur.

1. Küreselleşme ve Demokrasi

Demokrasi kavramını da en az Küreselleşme kadar tartışmalı yapan temel çıkmaz, demokrasinin “halkların iktidarı” şeklinde benimsenen yaygın tanımının halk gibi belirsiz bir kavramla niteleniyor olmasıdır. “Halk” kelimesi “toplumun

tümü”, “yığın”, “çoğunluk”, “kalabalık” gibi bir dizi belirsiz anlam içermektedir.³⁵ Ancak yine de demokrasinin tanımıyla ilgili yaklaşımlarda, dayanak noktalarının ve ele alınan parametrelerin sınıflandırılmasıyla bir tasnif yapılabilmektedir.

Demokrasi ve demokratikleşme gözlemcileri, anayasal, tözel, prosedürel ve süreç yönelimli olmak üzere dört tanımlamadan birini seçmektedirler. *Anayasal yaklaşım* bir rejimin siyasi faaliyetle ilgili çıkardığı yasalara yoğunlaşır. Böylece tarihe bakıp yasal düzenlemeleri karşılaştırarak, oligarşiler, monarşiler, cumhuriyetler ve diğer rejimler arasındaki farklılıkları görebilme imkânı sağlar. *Tözel yaklaşımlar*, belli bir rejimin desteklediği yaşam koşullarına ve politikalara odaklanır: bu rejim insanların refahını, kişisel özgürlüğü, güvenliği, sosyal adaleti, toplumsal eşitliği, kamusal müzakereyi ve çatışmaların barışçıl yollarla çözümünü destekliyor mu sorusunu sorarak demokratik ölçüm yapmaktadır. *Prosedürel tanımlar*, bir rejimin demokratik olup olmadığına karar vermek için hükümet pratiklerinin dar bir aralığını seçerler. Bu yaklaşım demokrasi ölçümü için merkeze çok sayıda yurttaşın katıldığı bilfiil rekabete dayalı seçimlerin hükümet personeline ve politikalarında düzenli olarak değişiklik meydana getirip getirmediği sorusunu koymaktadır. Süreç yönelimli yaklaşımlar ise bir duruma demokratik denilebilmesi için sürekli hareket halinde olması gereken bazı asgari süreç dizileri tanımlar. Bunlar; etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündem denetimi ve yetişkinlerin katılımı olarak tanımlanır.³⁶

Küreselleşme olgusu; “farklılıkların uyumu”, “bir arada yaşama kültürü”, “çok kültürlülük” vb. sosyal tanımlamalarla birlikte demokratik yapılara vurgu yapmaktadır. Bu durum hem ulus devletlerin bireysel özgürlükler çerçevesinde yapılanması hem daha özgürlükçü yasal düzenlemeleri uygulamalarını hem de Liberal ekonomik uygulamaları kabulleri için gerekli görülmüştür. Diğer yandan enformasyon teknolojilerindeki gelişim süreçleri otoriter yapılarda değişimi ve şeffaflığı getirmiştir. Ancak Küreselleşmenin demokratikleştirme dalgası dönem dönem farklı süreç ve politikaların tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarih

³⁵ Ali Yaşar Sarıbay, “*Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum*”, **Global ve Yerel Eksende Türkiye**, Der. E. Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s.10.

³⁶ Charles Tilly, **Demokrasi**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2011, s. 22, 26.

boyunca ortaya çıkan demokratikleşme dalgalarının hepsinin Küreselleşme ile bağlantılı olduğu iddia edilemez. Ancak Küreselleşmenin etkili olduğu demokratikleşme hareketlerinin Huntington'ın tarihteki demokratikleşme süreçleri ile ilgili ileri sürdüğü tezinde 1974 ve 1990 yılları arasını kapsayan “üçüncü dalga demokratikleşme”³⁷ dönemine denk geldiği düşünülebilir. Bu, modern milli devletin demokratikleşmesidir ve Türkiye’de 1983’te Turgut Özal’ın iktidara gelişi ile benzer şekilde; 1977’de Hindistan’da, 1986’da Filipinler’de, 1987’de Kore’de, 1987’de Tayvan’da, 1988’de Pakistan’da, 1988’de Macaristan’da, 1988’de Şili’de, 1988’de Meksika’da, 1989’da Panama’da benzer demokratik yönelimli iktidarların gelişi ve son olarak 1989’da SSCB’nin dağılması “üçüncü dalga demokratikleşme” hareketini tanımlamaktadır³⁸. Çeşitli coğrafyalarda yakın tarihlerde yaşanan bu siyasi değişimler küresel bir dalgayı tanımlamaktadır. Huntington’ın da savunduğu gibi bu üçüncü dalgayı etkileyen hadise 1969’da SSCB’nin Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı’nın toplanması için başvuru yaptığı süreçle başlamış, 1974’te başlayan görüşmelerin üçüncü sepetini demokratikleşme konularının da yer aldığı “insancıl konularda işbirliği” oluşturmuş³⁹ ve bir uzlaşma metni olan Helsinki Nihai Senedi, hem Soğuk Savaşın *Yumuşama* evresine geçmesine hem de küresel çapta bir demokratikleşmenin yaşanmasına katkı sağlamıştır. Ancak, Küreselleşme bağlamında iktisadi piyasaların demokratikleşmeye katkısı 1980’lere girerken, siyasi yapıları bir hayli etkileyecek olan Neoliberalizm akımı olmuştur.

2. Küreselleşme: Liberalizm ve Neoliberalizm

Liberalizm, bireyciliğe dayalı; bireylerin siyasal ve ekonomik alandaki hak ve özgürlüklerini güvence altına alan, piyasa ekonomisinin tabii işleyişte bırakılarak, devletin ekonomiye müdahalelerinin en az düzeye indirilmesini savunan bir ideoloji

³⁷ Samuel Huntington, **Üçüncü Dalga 20. Yüzyılın Sonlarında Demokratlaşma**, Çev: Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007, s. 10.

³⁸ Huntington, **a.g.e.**, s. 19, 20.

³⁹ Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası 1919 - 1980**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 657.

olarak tanımlanmaktadır. Liberalizm ilkeleri temelde; bireyi kolektif kurum ya da varlıklardan üstün tutan *bireyciliği*, gerek özel gerekse kamusal çıkar alanlarında “özel çıkar” motivasyonunu “kamu yararı” karşısında esas alan *rasyonel ve ekonomik insanı*, bireyin tamamen serbest olmasını ön gören *özgürlüğü*, ekonomik işleyişte devlet müdahalesine kapalı *doğal düzeni*, rekabete dayalı, kârı esas alan, özel mülkiyet, miras, sözleşme yapma, teşebbüs ve tercih özgürlüğünün güvence altına alınmasını öngören *piyasa ekonomisini*, görevleri adalet, iç güvenlik, dış güvenlik alanlarıyla sınırlı olan; özel mal ve hizmetlerin üretimini piyasa ekonomisine bırakan, *sınırlı ve sorumlu devlet yapılarını* kabul eder.⁴⁰

Liberalizm yönetim ve siyasal otoritenin meşruiyetini her zaman kuşkuyla karşılamıştır. Bu düşünce geleneğinde yönetme gücü, aynı zamanda ekonomik korku ve baskı endişesi yaratır. Silahsız kitleleri hukuksal, ekonomik, teknolojik ve siyasal güçle donanmış olan yönetim erkine karşı kim, nasıl koruyacak sorusu Liberalizmin sorguladığı konuların başında gelir. Oysa demokrasinin temel iddiası halkın kendi kendini yönettiği varsayımına dayanır. Liberalizmin ilk bakış olarak müdahaleden uzak olmanın ve kendi çıkar ve beklentilerini bireylerin kendilerinin geliştirmesinin iyi olduğunu kabul eder. Bununla beraber Liberalizm kamusal alanı özelleştirme eğilimindedir. Kamusal alanın birer parçası olan siyasal kurumlardan tutun ekonomik hayata kadar tüm kamusal aktiviteler ve kurumlar özelleştirme süreci içinde özel alana, dolayısıyla bireysel alana indirgenmektedir.⁴¹

Liberalizmin bu yönleriyle bireyciliğe, devlet erkinde bulunan gücün atomize edilmesine, güçlü devlet ve merkez yerine, güçlü birey ve vatandaş yönüne vurgu yapmaktadır. Ancak Liberalizmin oldukça eski bir siyasi ideoloji olması, Küreselleşme çağında yerini bir başka yoruma bırakmış ve Liberalizmin “Yeni” kurgusu, Küreselleşmenin lokomotif kavramı olarak kabul görmüştür.

20. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran Neoliberal ideoloji ekonomik, siyasal, toplumsal örgütlenme tarzları açısından, sosyal adalet ve iktisadi büyüme hedeflerini birleştirip uyumlu hale getirerek geleneksel refah devleti sisteminden

⁴⁰ Coşkun Canaktan, **Gerçek Liberalizm Nedir?**, T yayınları, İzmir 1994, s. 12,16.

⁴¹ Ömer Çaha, **Sivil Toplum Aydınlar ve Demokrasi**, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, s.204, 205.

büyük bir kopuşun yaşanmasına neden olmuştur. Neoliberal ideolojinin yayılmasını sağlayan asıl hadise ise 1974 ekonomik krizi olmuş, enflasyon artışları, işsizlik, büyümenin azalması, makroekonomik politikalara güvenin azalması refah devleti üzerinde varılan uzlaşmaları dağıtmaya başlamıştır⁴². Bilhassa planlı yahut plansız büyüme hedeflerine kavuşan yeni bağımsız ülkelerin, mali kuruluşlara borçlanmaları artınca, kuruluşlar bu küresel ekonomik krizin çözümünü, yapısal uyum politikalarını uygulamaya koymakta bulmuştur. İlk olarak İngiltere’de Başbakan Margaret Thatcher’ın uygulamaya koyduğu ve faiz hadlerinin artırılması, yüksek gelirli kesim üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi, sendikaların pazarlık güçlerinin kırılması, emek piyasasının esnekleştirilmesi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, kamu hizmetlerinin kısmen lağvedilerek kısmen de özel teşebbüse devredilmesi gibi bir dizi politikayı içeren *yapısal uyum* paketi uluslararası finans kuruluşlarının da politikaları haline gelmiştir.⁴³

Neoliberal ideoloji iktisadi alanda, tüketici toplumunun gelişmesi, hizmet sektörüne dayalı bir ekonomik yapının güçlenmesini, gümrük duvarlarının kaldırılmasıyla dış ticaret serbestisinin artırılmasını sağlarken, özelleştirme ve rekabet önündeki engelleri kaldırmıştır. Neoliberalleşme, toplumsal ve siyasal bağlamda bireyci değerlere vurgu yaparak; parti, sendika, aile gibi geleneksel dayanışma yapılarını zayıflatmış, sivil toplum kuruluşlarının kamu kuruluşlarından üstün etkinlikler yüklenebileceği anlayışını güçlendirmiş, demokrasinin iyi yönetim ilkesi olarak kabul edilmesi inancını aşmıştır.⁴⁴ İyi yönetim ilkesiyle, yönetimde şeffaflık, yolsuzluklar ve yoksullukla mücadele ve katılımcı demokrasi fikirlerine vurgu yapan ideolojinin en çok 1974 krizinden ve yapısal uyum politikalarından yara alan az gelişmiş devletlerdeki olumsuz izleri ortadan kaldırmayı hedeflediği savunulmuştur.

Liberal teorisyenlerin savunusuna göre; Neoliberal politikalar, hem ekonomik yapıyı dönüştürmekte hem de iyi yönetim ve demokrasi ilkelerini sağlamlaştırmaktadır. Ancak kültürel ve siyasal alanda, geleneksel ve otoriter

⁴² Ahmet İnsel, **NeoLiberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, Birikim Yayınları, İstanbul 2005, s. 7.

⁴³ İnsel, **a.g.e.**, s. 9, 10.

⁴⁴ İnsel, **a.g.e.**, s. 11, 15.

yapıların, içe kapalı bir siyasi yapıyı sürdürmekte zorlanmaları ve vatandaşlarını yeni oluşumların bir araya getirici kurallarından ve bilgi devriminden alıkoyamamaları zorunlu bir değişimi gerektirmektedir. Diğer yandan bilhassa Neoliberal ideolojiyle uluslararası pazarlarda güçlenen şirketler ve pazarları yönlendiren uluslararası kuruluşlar, refah devletinin korumacı yapısını mecburen zayıflatmaktadır. Ayrıca küresel ekonomi politikalarının küçük ölçekli ekonomilere ve devletlere verdiği zararların bir şekilde telafi edilme ihtiyacı da ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada ortaya çıkan arabulucu demokratik unsurlar ise Sivil Toplum kuruluşları olmaktadır. Zira demokratikleşme süreciyle birlikte sivil toplumun da güç kazandığı ve bireyselleşme sürecinde geliştiği inkâr edilemez bir gerçektir. Sivil toplum kuruluşları bir yandan bireysel özgürlükleri demokratik bağlamda kuvvetlendirirken, bir yandan da küresel sistemle bütünleşme problemlerini ortadan kaldırmaya yardımcı olan bir işlev yüklenmektedirler.

Tüm bu bağlantılara rağmen, Demokrasi kavramının Neoliberal politikanın Küreselleşmesi ile ilgisi mutlak doğrusal ve net değildir. Zira Neoliberal politikaların uzantıları her ne kadar “iyi yönetim” ve bireysel özgürlüklerin genişletilmesi bağlamında olumlu bir işlev sunuyor olsa da, tam anlamıyla bir demokratik düzenden bahsetmek konusunda zayıf kalmaktadır. Zira Neoliberal ideoloji bireysel hak ve özgürlükleri “serbest pazar” ölçüleriyle bağlantılı olarak tanımlama eğilimi gösterir. Bir yandan “mülkiyet hakları”, “tüketici hakları” gibi konuların güçlendirilmesi için çaba harcarken, öte yandan “sosyal haklar” başta olmak üzere diğer hakların daralmasına neden olmakta ve aslında Liberal olmayan bir demokrasi tipi yaratma eğilimine sürüklenmektedir.⁴⁵ Bu da dar anlamda bir demokrasi alanı oluşturur. Öte yandan Pazar güçlerinin yükselişe geçerek geleneksel refah devletinin alanının küçüldüğü bu dönemde vatandaşlık ilkesinin de zayıflaması ve daralması gibi bir paradoks ortaya çıkar. Öte yandan Küreselleşme olgusu içinde benzeşen demokrasi algısı Batılı demokrasi ideolojilerinin mutlak ve evrensel üstünlüğüne dayanır.⁴⁶ Bu açıdan daha mahallî çözümler sunacak, vatandaşlık ilkesini

⁴⁵E. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu (der.), **Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye’de Vatandaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 202, 203.

⁴⁶Taner Timur, **Küreselleşme ve Demokrasi Krizi**, İmge Yayınları, Ankara 1996, s. 20, 21.

güçlendirecek ve bireysel özgürlük alanını genişletecek imkânları sunan “sivil toplum kuruluşlarının” güçlenmesi fikri ivme kazanmaktadır.

Sivil toplum kuruluşlarına güç kazandıran başka bir yön, oluşması için gerekli olan farklılaşma ilkesidir. “bir arada uyum içinde yaşama” ilkesinin güç kazandığı Küreselleşme döneminde, modern demokratik devletin de ayırıcı özelliğinin uyum değil “siyasal çatışma” olarak belirlenmesi, halkın organik bir bütün olduğu anlayışını reddettiği kadar bütün adına bireyin, grubun, toplulukların ezilmesine de izin veremez. Bu nokta tam da demokrasi ile sivil toplum kuruluşlarını birleştiren önemli bir işlev görür. Sivil toplum kuruluşlarınca hiçbir tekil örneğin toplum çıkarlarının tümünü temsil etme hakkına sahip görülmemesi bütün adına bireylerin grupların ve toplulukların ezilmemesinin bir garantisi olarak görülmektedir.⁴⁷

Liberal ve Neoliberal ideolojilerin, bireyciliğe ve serbest piyasa ekonomilerine yaptığı vurgu, Küreselleşmenin iktisadî yayılma ve etkileşim açısından vazgeçilmez bir unsuru olmasının yanında, bu ideolojiler iktisadi yapıların dışında farklı toplumsal hareket ve sivil bütünleşmelere ihtiyaç duyar. Bu İhtiyaç hem serbest ve özgür koşulların oluşmasının bir zorunluluğu hem de ortaya çıkabilecek sorunların çözüm kaynağı olarak görülür.

3. Küreselleşme ve Sivil Toplum Kuruluşları

Sivil toplum kavramı, devletin ve devlet kurumlarının dışında kalan kesimi ifade ederken, sivil toplum kuruluşları, devlet erkinden bağımsız şekilde ortaya çıkarak, devletin koyduğu yasalar dışına çıkmaksızın kendine hareket alanı belirleyen ve kurallar koyabilen yapıları ifade eder. Bu bağlamda sivil toplum, Liberal ideoloji ve türevlerinin altığını çizdiği “Bireyselcilik” yönünden güç alırken, sivil toplum kuruluşları ise devlet karşısında muhtelif güç odaklarının oluşması, ekonomik ve sosyal karar alma süreçlerinde etkili kurumlar olarak ön plana çıkmasıyla yine Liberal ideolojilerin ve demokratikleşme parametrelerinin önemli bir parçasını

⁴⁷Sarıbay, **a.g.e.**, s. 103.

oluşturur. Sivil toplum kuruluşlarının hem demokrasinin önemli bir parçası olması, hem de Neoliberal ekonominin, bu kavramı, devlet erkinin merkezi yapısını zayıflatmada ve gücün dağılmasının sağlanmasında önemli bir unsur olarak kabul etmesi, Sivil toplum kuruluşlarının güçlenmesinin doğal olarak Küreselleşmeyle çok yönlü bağlantılarını ortaya koymaktadır. Öncelikli olarak “sivil toplum kuruluşları” ve sivil toplumunun karar alma süreçlerine devletten bağımsız organlarla katılması, demokrasi kavramının ayrılmaz bir parçasıdır. Demokrasinin ne olduğu ve hangi parametrelerin demokratikleşme etkeni olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda net bir uzlaşma olmasa da, bir toplumda sivil toplum yapılanmalarının bireylerin özgürce bir araya gelmesiyle kurulması ve bu organizasyonların yasal güvencelerle korunması önemli bir demokratik gösterge olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla sivil toplumun ilk olarak demokrasiyle arasında mevcut sıkı ilişkiden ötürü Küreselleşmeyle önemli bağlantılara sahip olduğu söylenebilir.

Bir diğer açıdan sivil toplum kuruluşları, ekonominin küreselleştiği ve bilhassa Neoliberal politikaların arttığı ülkelerde bu sistemsel değişimin yarattığı olumsuz etkileri, olumluya çevirmenin önemli bir aracı olma görevini yüklenmiştir. Aynı zamanda Küreselleşmenin getirdiği bireycilik vurgusu doğal olarak, kişilerin ve gönüllü olarak bir araya gelen grupların organizasyonlarını destekleme ihtiyacını duymuştur. Çelişkili olarak kültürel homojenleşmeye ve kültürel benzeşmeye vurgu yapan Küreselleşme dönemi, tam tersine sıra dışı olanı da destekleme ve yaşatma eğilimi gösterir. Bu durum da bireysellik ruhunu ve sivil toplum kuruluşlarını Küreselleşme olgusunun vazgeçilmez bir unsuru yapmaktadır.

a. Sivil Toplum Kuruluşları Kavramına Genel Bir Bakış

Kendi kendine gönüllülük esasıyla oluşturulan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğe sahip örgütlü sosyal yapılanmaları ifade eden sivil toplum kuruluşları, 18. yüzyılda Batı Avrupa’da toplum halinde yaşama imkânını sağlayacak analitik bir araç bulma arayışlarının

sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sivil toplumun kuruluşlarının geçirdiği ilk aşama bir devletin üyesi olmakla özdeşleştirilen anlamlardan kurtulması, yani gerçek anlamda sivilleşmesi olmuştur. İkinci aşama ise sivil toplum içindeki bağımsız toplulukların, kendilerini devlete karşı savunmalarının meşruiyet kazanmasına tekabül etmektedir. Üçüncü aşama, sivil kuruluşların içerdiği özgürlüğün, toplumsal çatışmaların kaynağı olan devlet müdahalesinin bu kuruluşları yavaş yavaş boğacağından korkulmaya başlandığı noktayı ifade eder.⁴⁸

Kuruluş kelimesine ihtiyaç duymaksızın Marx ve Engels'in sivil toplum⁴⁹ tanımına göre ise, sivil toplum üretici güçlerin özel bir evrimleştirme aşamasında, bireyler arasındaki maddi etkileşimin tümünü içine almakta ve burjuvaziyle birlikte gelişmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla sivil toplum kavramı da en az Küreselleşme ve demokrasi kadar çeşitli tanımlamalara ve dayanak noktalarına sahip olmuştur. Bu anlamda Şerif Mardin'in kavramla ilgili yaptığı sınıflandırma sivil toplumla ilgili kavram karmaşasının önüne geçmemizi sağlayabilir.

Mardin, tarihsel süreçte sivil toplum kavramının sahip olduğu anlamları; ya bir medenilik anlayışıyla, ya Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde çok önemli bir aşamayla ya da tarih felsefesi alanındaki bir tartışmayla ilgili kavram olarak ele almayı tavsiye eder. Yine Mardin'e göre sivil toplum esas itibarıyla "şehir kültürü"ne vurgu yapmaktadır. Ancak her tanımlamada sivil toplum ve kuruluşları algılayışı doğal olarak yurttaşlık, uygarlaşma, gönüllülük, siyasal katılım, devletlerin denetimi, özerk bir yapılanma, çoğulculuk, düşünce özgürlüğü ve demokrasi kültürü kavramlarına bağlı olan öğeler ihtiva eder.⁵¹

Kavramın soyut, tarihsel ve felsefi yönlerinden sıyrıldığımızda, tarihsel süreç içinde geçirdiği evrimlerin ardından kazandığı somut tanımlamalar, en evrensel

⁴⁸ Sarıbay, **a.g.e.**, s. 101.

⁴⁹ Esasen bu tanımı kullanan yazar ve düşünürlerin çoğu "sivil toplum" derken kuruluşları da kastediyor. Bu metinde ekseriyetle, devlet dışında oluşan kurumsal yapılar ve güç odakları kastedildiğinden, bir kavram karmaşasına mahal vermemek için yalnızca "sivil toplum" demek yerine "sivil toplum kuruluşları" ifadesini kullanmak uygun görüldü.

⁵⁰ John Keane (der.), **Sivil Toplum Devlet ve Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 85.

⁵¹ Gazanfer Kaya, **Türkiye'de Anayasalar ve Sivil Toplum**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2011, s. 23.; Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I**, İletişim yayınları, İstanbul 1990, s. 16, 17.

şekliyle; “Non Governmental Organizations (NGO)” yani “hükümet ya da devlet dışı kuruluşlar”, “Private Volunter Organizations (PVO)”, yani “Özel Gönüllü Kuruluşlar”, “Üçüncü Sektör” ya da “Bağımsız Sektör”, “Demokratik Kitle Örgütleri (DKÖ)” ve “Sivil Toplum Örgütleri” şeklinde isimlendirilmişlerdir.⁵²

Genel kabullere göre sivil toplum kuruluşlarının özelliklerini aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) Sivil toplum kuruluşları gönüllülük esasına göre işler. Gönüllü olarak bir araya gelen insanlar, kuruluşa hem maddi yönden hem de zamanlarını harcayarak fedakârlıkta bulunurlar.
- 2) Sivil toplum kuruluşları topluma katkı sunan, onun koşullarını daha iyileştirmeye çalışan kuruluşlardır. Sivil toplum kuruluşları bunu yaparken kendi üyeleri üzerinde iktidar kurmaz. Toplumsal ilerleme ve gelişmeye olan katkılarını üyeleriyle işbirliği ve dayanışma içine girerek gerçekleştirir.
- 3) Sivil toplum kuruluşları toplumsal hareketliliği hızlandırır. Toplumsal hareketliliğin hızlanması sonucunda toplum katmanları ve grupları arasındaki hiyerarşi, merkeziyetçi ilişkilerin yerini dikey ve yatay ilişkiler ve ortaklıklar alır.
- 4) Sivil toplum kuruluşları belli bir konuda uzmanlaşmış kuruluşlardır. Uzmanlaşmaya bağlı olarak görülen çeşitlilik, toplumsal hareketliliğin örgütlenmesi ve işlevselliği açısından önem taşır.⁵³

Kavramsal tanımları zaman içinde oluşan sivil toplum kuruluşlarının, modern yorumlarından soyutlandığında, tarihsel olarak ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmeye ve ekonominin toplumsal tabanda sınıfları oluşturmaya başlamasına kadar uzanabilecek oldukça eski bir etki alanına sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kavramın ortaya çıkışından bahsederken bireylerin toplumda önemli bir atılımına işaret eden burjuva toplumundan bahsetmek gerekecektir. Avrupa’da 15. yüzyıldan sonra yaşanan ekonomik gelişmelerin oluşturduğu yeni durumlar ışığında siyaset tabanda ilişkiler değişmeye başlamış ve krallık, derebeylik gibi klasik devlet

⁵² Kaya, a.g.e., s. 23.

⁵³ Kaya, a.g.e., s.31.

yapılarının yerine, Burjuva sınıfının çıkarlarını koruyabilecek bireysel katılıma daha çok vurgu yapan Ulus Devlet formu öne çıkmaya başlamıştır.⁵⁴ Anılan gelişmeyle birlikte, resmen siyasete katılmayan sivil bir grubun siyasal, toplumsal ve ekonomik durumlara yön verdiği, böylece sivil toplumun ilkel formunun ortaya çıktığı savunusu yapılabilmektedir.

Ulus devletin modernleşmesiyle de bireylerin siyasal toplumu oluşturan parçalar oldukları bilinci güç kazanmaya başlamış, dolayısıyla “Ulus” kavramı bireyciliği vurgularken diğer yandan da ortaya çıkan yeni siyasi elitler sayesinde etkileşime açık bir yapı haline gelmiştir. Ulus devletin hem sivil toplumu özgürleştirerek sivil toplum kuruluşlarının önünü açması hem de aynı oranda bu yeni durumdan etkilenmesi benzer şekilde hem küresel olgulara yön vermiş hem de etkilenmiştir. Ulus devletle birlikte, milliyetçi projelerin artışı, uluslararası etkileşimler, kültürel formasyonlar, Avrupa’nın denizaşırı genişlemesi, iletişim ve ulaşım ağlarının yoğunlaşması, Batılı düşünürlerin büyük ölçüde Liberalizm ve sosyalizm gibi fikirlerle kültürel etkileşimin de önünü açması, siyasi erklerin tek elde toplanması ve otoriterleşmesini engellemeye başlamıştır⁵⁵. Sivil toplumun gelişiminin ayrılmaz bir parçası olan insan hakları kavramının da küresel bir siyasi tarz olarak sunulduğu, küresel yeni gelişmelere bağlı olarak yalnızca ahlaki bir zorunluluk olarak kalmamış, insan hakları ihlalleri, antidemokratik uygulamalar vb. durumların, sınırların içinde kalmasını güçleştirmiştir. Bu durum da hem ulus devletlerin kendi içinde, hem de uluslararası alanda “hükümet dışı” kuruluşların önünü açmıştır.

Daha kurumsal ve yasal şekilde, 1948 “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”yle başlayan ve 1966’da kabul edilen iki Birleşmiş Milletler sözleşmesiyle devam eden ve aynı zamanda bölgesel düzenlemelerle olgunlaşan bir insan hakları rejiminin ortaya çıkışı ve ardından uluslararası çapta başlayan demokratikleşme dalgalarının önemli bir başlatıcısı olarak kabul edilen 1975 tarihli “Helsinki Nihai Senedi”nin imzalanması da, insan hakları konularını daha evrensel boyutlara taşımıştır.⁵⁶ Bilhassa 1980’lerden sonra Latin Amerika’da başlayan ve Doğu Avrupa’yı da

⁵⁴ Gökhan Tuncel, **Sivil Toplum ve Devlet**, Bilsam Yayınları, İstanbul, 2012, s.69.

⁵⁵ Held ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 30, 31.

⁵⁶ İhsan Dağı, **İnsan Hakları Küresel Siyaset ve Türkiye**, Boyut yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

dönüştüren Liberal demokratik politikalar çözümün kaynağı olarak görülmeye ve kabul edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla hem insan hakları rejimini uluslararası bir kavrama dönüştüren bu yeni oluşumların ortaya çıkışı, hem Küreselleşme olgusunun devletlerle ilgili iç işleri – dış işleri ayırımını güçleştirip homojenleştirmesi, hem de insanlar ve örgütler arası bağların çeşitlenmesi toplumsal tabanda yeni güç odaklarının yahut devletle birey arasındaki dengeyi sağlayacak bir takım kuruluşların ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası kural koyucu bir düzenin gelişmesi, Küreselleşmenin karşılıklı bağımlılık ilişkilerini kuvvetlendirmesi, insan hakları, küresel siyaset, Liberal demokrasi ve sivil toplum kuruluşları olguları arasında birbirine sıkı sıkıya bağlı bir ilişkiler yumağının ortaya çıkışını sağlamıştır.

Küreselleşme fikrinin altında yatan Liberal demokrasi anlayışı, insan hakları ve hukukun üstünlüğü çerçevesinde siyaset yürütmek üzere, “egemenlik” hakkını, meşru şekilde seçilen “halkın temsilcileri”ne teslim etmekte dolayısıyla siyasi elitlerin yahut çoğunluk yönetiminin değil; çoğulcu, katılımcı ve özgürlükçü bir anlayışı temel almaktadır. Bu durum birey ile devlet arasında tampon bölge oluşturmakta, hem birey hem de küresel sistem devletin egemenlik alanını daraltmaktadır⁵⁷. Ancak Başka bir açıdan da, demokrasilerde hem devlet erkini sivil toplum oluşturmakta hem de toplum devlete karşı sorumlu bulunmakta ve devletin gücü sivil toplumu ve egemenliği korumak için varlığını sürdürmektedir.⁵⁸

Devletin mutlak ve nihai otorite sahibi olduğuna yönelik varsayım ve anlayış bilhassa Batıda, İkinci Dünya savaşının ardından aşılılarak sivil toplum kuruluşlarının oluşmasına yönelik gelişmeler artmaya başlamıştır. Zamanla da sivil toplum kuruluşlarının özel alanda yahut ulus devlet sınırları içinde sınırlı şekilde kamuyla ittifakı fikri genişleyerek, uluslararası boyuta taşınan sivil toplum kuruluşlarını ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşlarının kamu yönetiminin ilgilenmediği hemen bütün alanlarla ilgilenebilmesi hem farklı sivil toplum yapılarıyla bir arada çalışabilmesi, hem de birey ya da gruplarla devlet arasındaki iletişimi kurabilmesi,

⁵⁷ Dağı, **a.g.e.**, s. 8.

⁵⁸ Keane, **a.g.e.**, 134.

faaliyet alanını oldukça geniş kılmaktadır.⁵⁹ Bir diğer olgu ise sivil toplum kuruluşlarının toplumlarda “çoğunluğun tahakkümü”nü kırabilecek yegâne sistem olarak varlığını sürdürmeleridir. Bu durum sivil toplum kuruluşlarının, demokrasinin ayrılmaz parçası olduğunu anlamamızı sağlayabilecek en temel özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Başka bir açıdan sivil toplum kuruluşlarının; çokluğa ve özerkliğe sahip olan aileler, resmi olmayan gruplar ve gönüllü kuruluşlar gibi öğeleri barındıran “çoğulluk” unsuru, kültür ve haberleşme kuruluşlarını oluşturan “kamusallık” unsuru, kişisel gelişme ve ahlaki değerlerin üzerinde baskı kurulmamasını öngören “mahremiyet” unsuru, ve son olarak temel hak ve özgürlükleri koruyan “yasallık” unsurları⁶⁰ demokrasinin de önemli unsurlarıdır. Bu açıdan yapısal açıdan da demokrasi ve sivil toplum kuruluşları paralellik arz eder.

Zira 1972’den bu yana “Dünyada Özgürlük – Siyasal ve Sivil Özgürlükler üzerine Yıllık Araştırma (Freedom in the World – The Annual Survey of Political and Civil Liberties)” adıyla bir çalışma raporu yayınlayan Freedom House, demokrasi için gerekli unsurları: siyasal özgürlükler, siyasal katılım özgürlükleri, sivil özgürlükler, siyasal rekabet özgürlükleri, hukuk devleti, iktidarın sınırlandırılması, kuvvetler ayrılığı, şeffaflık, laiklik, demokrasi kültürü ve sivil toplum olarak sıralamaktadır. Yine Freedom House’un kabul ettiği sivil özgürlük kriterleri ise şunlardır: bağımsız medya ile düşünce ve kültürel faaliyet özgürlüğü, serbest kamuoyu, tartışma imkânı, bireylerin özgürce tartışma imkânı, siyasi organizasyonlar kurma imkânlarının varlığı, sivil toplum örgütleri oluşturma serbestliği, toplantı ve ifade özgürlüğü, bireylerin yasa önünde eşitliği ile bağımsız ve eşit yargılanma imkânına sahip olmaları, din ve inanç hürriyeti, cinsiyet eşitliği, hür teşebbüs imkânları, sendikal faaliyet özgürlüklerinin varlığı, bunun yanında sistem karşıtlarına yönelik politik terör, haksız tutuklama, sürgün, işkence olaylarının yaşanmıyor olması ve son olarak yolsuzluklardan arındırılmış bir ortamda mesleki

⁵⁹ Tuncel, *a.g.e.*, s.71.

⁶⁰ Muhittin Bilge, **Türk Modernleşmesi ve Sivil toplum**, Binyıl yayınları, Ankara 2009, s. 106.

birimler ve özel organizasyonların mevcut olduğu bir sistemde bireylerin özgürce yaşayabilmesi şartları aranmaktadır.⁶¹

Sivil toplum kuruluşlarının varoluğu, bireyin siyasete kamusal çıkarlar ve yararlar yönünden bilinçli duyarlılık yöneltmesi ve kendi kaderini tayin etme imkânının var olması ve iktidar sahibi olacak bireyin somut olarak var olması ile mümkün hale gelecektir. Bu birey herhangi bir topluluğa aidiyet bağı hisseden, fakat o topluluğa karşı kendi özerkliğini her zaman koruyacak bir mesafede durabilen bir kimliğe sahiptir. Bu birey tipi ve bunların oluşturduğu sivil toplum yapıları demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur⁶². Dolayısıyla demokratik devlet hem bireyi, hem toplumu, hem de sivil toplum yapısını koruma adına belli bir gücü elinde bulunduran, hem de sivil topluma zarar verebilecek despotik yapıların varlığından kurtulmuş olmalıdır. Bu sistemin denge içinde yürütülmesi ise çoğunlukla Liberalleşmiş toplumların varlığını zorunlu kılar. Ancak Küresel sistemde devletin erkinin küçülmesi de sivil toplum için tamamen iyi değildir. Zira sivil toplum, yasalarla korunmaya ihtiyaç duyar. Bu durumda sivil toplum için gerekli olan gelişmiş bir demokrasiye sahip güçlü devletin varlığıdır.

b. Küreselleşme ve Sivil Toplum İlişkisi

Liberal teorisyenlere göre; sivil toplum kuruluşlarının kendi kendini yönetme yeteneğine olan güveni ve bu konuda kendisine tanınan etkinlik alanı ne denli atarsa, devlet kurumlarına ve yasalarına olan ihtiyacı da o ölçüde azalmaktadır. Kendine güvenen, siyasi baskı ve düzenleme mekanizmalarından sıyrılarak kendi özgürlük alanını oluşturabilen sivil toplum, bu sayede hem gerçek sivil toplumla doğal olarak

⁶¹ Meltem Dikmen Canikoğlu, **Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri**, Seçkin yayınları, 2007, s.129, 130.

⁶² Canikoğlu, **a.g.e.**, s.127.

gelişen bağlar kurabilecek hem de geleneksel yapıda refah devletiyle mevcut bağlarını gevşetebilecektir. Bu sayede özgürce bir araya gelen bireyler, gerçek ortak çıkarlar etrafında birleşebilir ve gerçek sivil toplum politikaları oluşturabilirler. Tüm bu yanlarıyla sivil toplum kavramının, Küreselleşmenin devlet otoritesini zayıflatması ve bireyselleşmeye daha çok vurgu yapılan bir küresel çağa girilmesiyle doğrudan ilişkisi olduğu bir gerçektir. Diğer yandan, küreselleşen ekonomiye entegre olan ve Neoliberal ekonomi politikalarını kabul eden yeni demokrasilerin, bu sürecin olumsuz etkilerinden sıyrılmasının sivil toplum örgütlerinin varlığıyla mümkün olabileceği inancı güç kazanmıştır.

Bu anlamda Paine, karşılıklı çıkar ve duygular tarafından birbirlerine kenetlenmiş sivil toplumların yönlendirdiği kurumların ve sınıflandırılmış devletlerin dünya ölçeğinde bir düzen ve uyuma ulaşması için gerekli koşulu sağlayacağı konusunda kesin bir kaniya sahiptir. Özgürce etkileşim içinde bulunan bireyler, birbirlerinden ve diğer sivil toplumlardan aldıkları yardım ile başarılı olmaktadır.⁶³

Sivil toplum kuruluşlarının Liberal ve Neoliberal ideolojilere ayak uyduran ekonomi ve toplumsal yapılarda uzlaştırıcı ve arabulucu bir işlevle ortaya çıkması, bir diğer kilit işlevinin millileştirme ve özelleştirme kısıncasında ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Bu, sivil toplum kuruluşlarının, Liberal ekonomilerin neden vazgeçilmez bir parçası olduğunun da göstergesidir. Demokrasilerin önemli unsuru olması ise sivil toplumun kesinlikle bir hukuk devletine ve vatandaşları kanun önünde eşit kabul eden bir yönetime ihtiyaç duymasıyla ilgilidir. Dolayısıyla sivil toplumun oluşması hem mutlak bir demokratik yapıya ihtiyaç duyar, hem de varlığı demokratikleşme parametrelerinin vazgeçilmez unsurudur. Bu bağlamda demokrasi ve sivil toplu arasında güçlü bir bağ ortaya çıkar.

Diğer bir yönüyle sivil toplumun gelişimi, serbest piyasadaki rekabet ilkesine göre oluşmaktadır. Bu durum devletlerin sivil toplum kuruluşları karşısında tarafsız olması ilkesini doğurur. Aksi takdirde sivil toplum örgütleri arasındaki denge bozulabilir. Bu anlamda devlet, sivil toplum unsurlarından bazılarını kollayıcı değil toplumdaki çatışmaları, uzlaşmazlıkları, haksızlıkları gidermek suretiyle sivil

⁶³ Keane, a.g.e., s. 66.

toplumun kuruluşlarının tamamını koruyucu bir rol üstlenmek zorundadır. Ancak devlet siyasal, kültürel, sosyal ve iktisadi faaliyetler içinde ne kadar fazla yer alırsa sivil toplum örgütlerinin varlık alanını da o oranda daraltmış olur. Devlet, özellikle iktisadi hayattan elini çekerek vesayetinde bulundurduğu kaynakların topluma, başka bir deyişle piyasaya akmasının yolunu açmalıdır. Devlet ne kadar fazla iktisadi hayatın içinde yer alırsa o oranda haksız kazanç doğar, beraberinde bu geliri paylaşmak için büyük harcamalar yapan kesimler ortaya çıkar. Bu suretle ortaya çıkan kesimlerin kazanımlarının maliyeti toplumun geri kalan kesimlerine yüklenebilir. Oysa devletin ekonomik hayattan çekildiği durumda kaynaklar piyasaya akar; bu da piyasada üretim, rekabet, kalite, ucuzluk ve istihdamın yanı sıra ekonomik anlamda devlete ve topluma herhangi bir maliyeti olmayan üretken unsurların ortaya çıkmasını sağlar. Aynı şekilde devletin sosyal hizmetlerden çekilmesiyle bu alandaki faaliyetler sivil toplum kuruluşlarına kalır; böylece hizmet yarışında olan farklı sosyal grupların veya kesimlerin gelişmesinin yolu açılır⁶⁴. Dolayısıyla, devlet ve sivil toplum kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve Liberal politikalar arasında var olan hassas denge ve güçlü bağ, Liberal politikaların geliştirilmesini bu bağlamda zorunlu kılmaktadır. Aşırı otoriter devletler sivil toplumun özgürleşme alanını kısıtlama ve örgütler arası rekabeti bozucu riskler taşıyabilirken, sivil toplum unsurlarına ve yapılarına karşı aşırı ilgisiz devlet, yasalarla güvence altına alınmayan bir sivil toplumsallaşma alanı doğurur. Bu ise bozulmalara ve devletle toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen ve piyasa şartlarının bozucu etkilerine karşı arabuluculuk yapan sivil örgütlenme yapılarına zarar verebilir. İktisadi açıdan ise devletçi geleneğin sürdürülmesi gerçek anlamda bir sivil örgütlenmenin ortaya çıkışını engeller. Sosyalist blokta hiçbir zaman sivil toplumun gelişmemiş olması da bu durumun tarihsel bir örneğini teşkil eder.

Sivil toplum unsurlarının özgürlük alanlarında herhangi bir sınırlamaya maruz kalmaksızın dernek, sendika veya siyasal partiler bazında örgütlenerek seslerini duyurabilmeleri gerekir. Örgütlenme mevcut düşünsel veya kültürel birikimlerin kaçınılmaz bir sonucudur. Yasal örgütlenmelerin sağlanamadığı toplumlarda, siyasal örgütlenmeler, yasal olmayan sahalara kayar ve bu durum devletin meşruiyetini ve

⁶⁴ Çaha, a.g.e., s. 71, 73.

demokratik yapısını zayıflatır. Bu açıdan sosyal gruplar şeklinde bir araya gelmiş sivil örgütlenmelerin de; bireyleri sosyalleştirme, politize etme, siyasal bilinci yükseltme, siyasal kültürü yaygınlaştırma ve devlet üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturma gibi işlevler yüklenmeleri gerekir.⁶⁵

Tüm bu açılardan demokratik yapıların, ayrılmaz bir parçası olan sivil toplum örgütleri Liberal politikalara ihtiyaç duyarken, Küreselleşme döneminin yarattığı büyük uluslararası pazar ekonomilerinin dayattığı bazı mekanizmalara karşı koruyucu tampon işlevini görürler. Bireylerin de korunması ve özgürlük alanlarının oluşması açısından toplumsal ve siyasal alanlarda iş bölümü ve kurumsallaşmayı getiren sivil toplum kuruluşları ve yapılanmaları bu anlamda hem Küreselleşmenin önemli bir parçası, hem de iletişim ağlarının, bilgi devriminin sınırları aştığı bir çağın büyüyen bir parçasıdır.

Sivil toplum kuruluşları, demokratikleşme hareketleri yahut ekonomik yapıları şekillendiren Liberal ideolojiler esasen Küreselleşme kadar yeni olmayan kavramlardır. Ancak bu kavramların teknolojinin gelişimi sayesinde, hızlı değişen ve dönüşen bir dünyada yeniden yapılanması ve devletler ve toplumlar arasındaki iletişim bağlarının etkisiyle Küreselleşme çatısı altında birleşmesi Küreselleşmeyi ideolojik bir yeniden yapılandırmanın güncel bir ayağı olarak yahut tarihin doğal seyri olarak kabul etsek de yadsıyamayacağımız bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Sonuç olarak Küreselleşme kavramı ve demokrasi, liberalizm ideolojii, neoliberal ekonomi politikaları ve sivil toplum unsurlarının güçlenmesi arasında birbirine sıkı sıkıya bağlı bir ilişkiler yumağı bulunmaktadır. Her ne kadar liberal ekonomiye tam anlamıyla geçmemiş (Çin örneğinde olduğu gibi) yahut güçlü devlet otoritesini zayıflatacak kadar sivil toplum unsurlarını özgürleştirmemiş küresel pazarla bütünleşmiş devletler var olsa da, bilhassa yeni demokrasiler yahut Türkiye örneğinde göreceğimiz gibi, küresel pazarla yeni yeni bütünleşmeye çalışan devletler, her yönüyle küreselleşme sürecinin tüm unsurlarından etkilenmişlerdir. Bu

⁶⁵ Çaha, a.g.e., s.74.

etkileşimlerin en önemlisini hiç şüphesiz Türkiye yaşamıştır. Bilhassa Özal dönemi⁶⁶ Türkiye'nin, teknolojik, siyasi, ekonomik vb. pek çok açıdan dönüştüğü bir dönem olmuştur. Ancak Osmanlı'dan Cumhuriyete, siyasi ve toplumsal açıdan değişim ve süreklilik unsurlarını bünyesinde taşıyan Türkiye için küresel koşullardan etkilenme ve bunu iç dinamiklerle bütünleştirme yeni bir olgu değildir. Özal dönemini ve 1980'lere girerken Türkiye'yi diğer değişim süreçlerinden ayıran yön; sürecin hızlılığı ve ekonomi temelli pratiğidir. Bu bağlamda Türkiye, 1961 sonrasında peyderpey, küresel süreç koşullarını iç siyasi dinamikleriyle birleştirecek ve nihai olarak da, 12 Eylül şartlarının oluşturduğu ortamda, 24 Ocak kararlarının alınarak ivedilikle uygulanması ve Türkiye'de Özal döneminin bu süreci devam ettiren bir profilde devam etmesi, Türkiye'nin, Küreselleşme sürecine entegrasyonuna neden olacaktır.

⁶⁶ Türkiye'de 1981 - 1991 arası dönem "Özal Dönemi" olarak anılır. Bkz. Fatma Acun ve diğerleri (ed.), **Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, Siyasal kitabevi, Ankara 2010, s. 357.

İKİNCİ BÖLÜM

Küreselleşmeye Girerken; Türkiye ve Uluslararası Ortam

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş aşamasından itibaren, küresel gelişmelerden etkilenen ve etkin bir dış politika izlemeye gayret eden siyasi yapısı, Türkiye’de yaşanan gelişmelere daha geniş bir açıdan bakmayı gerektirir. Dolayısıyla Türkiye’de yaşanan büyük çaplı değişim ve dönüşümlerin münferit bir hadiseden yahut yalnızca iç dinamiklerden kaynaklanarak meydana geldiğini söylemek güçtür. Bu durum 1980’lerden sonra teknolojinin gelişmesi, kapitalizmin hızla yayılması ve uluslararası ilişkilerde karşılıklı bağların artmasıyla bir başka deyişle Küreselleşme süreciyle daha karmaşık bir hal almıştır.

Küreselleşme süreci, Türkiye açısından, Özal dönemi öncesi süreçte, 1961 sonrası Türk siyasî ve toplumsal hayatı önemli bir süreç teşkil eder. Nitekim bu süreç iç siyasette 1961 Anayasası’nın yapısından etkilenirken, küresel çapta ise bir takım fikri dalgalardan ve siyasi değişim arayışlarından etkilenmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de bu süreçte yaşanan arayışları, küresel temayüller açısından değerlendirmek, Özal dönemine giden süreçte, Türkiye’nin dönüşüm paradigmasını anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır.

A. Özal Dönemi Öncesi Türkiye ve Dünya’da Dönüşüm Paradigmaları

Türkiye'nin kuruluşundan itibaren dış politikasına ve içeride ise modernleşmenin temeline “Batılılaşma” idealini koyması, Küreselleşmenin Türkiye bağlamında göz ardı edilemeyecek bir olgu olduğunu doğrulamaktadır. Ancak bu durum, Türkiye'nin, Küreselleşmenin tamamlayıcı değerleri olarak ele aldığımız; liberalleşme, demokratikleşme, ekonomide neoliberal ideolojileri kabul etme ve sivil toplum kuruluşlarına rağbetin artması hususlarında topyekûn Küreselleşme olgusuna bağlı bir gelişme gösterdiğini de ifade etmemektedir.

Zira Türkiye Cumhuriyeti Devleti demokrasi kültürü, sivil toplumun gelişimi, kapitalist ekonominin Türkiye’de tanınması ve yerleşmesi açısından Osmanlı’dan da azımsanamayacak bir miras devralmıştır. Zira Türk siyasi tarihi Batı tipi modernleşme ile ve kurumsal olarak demokrasiye dönük değişimle 1700’lerden itibaren tedrici olarak tanışmaya başlamıştır.⁶⁷

Türk tarihine ekonomik ve toplumsal açıdan bakıldığında da, aynı şekilde, Türkiye'nin kapitalist ekonomik sistemle ya da görece liberal ekonomik sistemle tanışmasını küreselleşme sürecine bağlamak doğru olmayacaktır. Karpat’ın da işaret ettiği gibi Türk toplumsal tarihinde; “özel mülkiyetin bilhassa arazide kişinin lehine gelişmesi, merkezî devlet kontrolünün azalmasına ve gücünü özel mülkiyetten alan sivil bir grubun doğmasına yol açmıştır.”⁶⁸ Burada dikkati çeken husus kapitalist sistemin oluşmasında gerekli olan etkin bir “orta sınıf”ın varlığından ve dolayısıyla da etkin bir “sivil toplum”un varlığından bahsedebiliyor olmamızdır. Her ne kadar Kılıçbay gibi Türk toplumsal tarihinde sivil toplumun varlığına kuşkuyla bakan düşünürler; “geleneği içinde donmuş doğu kavrayışında kutsal devlet inancının tüm yolları tıkamış olması”⁶⁹ Osmanlı’nın liberalizm, demokrasi ve kapitalist ekonomik sisteme geçişinde kronik bir engel olarak görse de Türkiye Cumhuriyeti’nin,

⁶⁷ Esasen Osmanlı Devleti’nde “geleneksel” yapıdan “yeniliğe” geçiş, 1699 tarihli Karlofça Anlaşması’nın imzalanmasıyla gerçekleşmiş, bu tarihten sonra yenileşme fikrinin temelinde *Batılılaşma* gayesi filizlenmeye başlamıştır. 1700’lerde ve ekseriyetle “lale devri”nde şekillenmeye başlayan bu fikirlerin basım yayın yoluyla hızlandığı ve bilhassa III. Selim dönemi “Nizam-ı Cedid” rejimiyle de kurumsallaşma aşamasına geçtiği görülmektedir. Osmanlı modernleşmesi ayrıntılı incelemesi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 2002 İstanbul, s. 41, 81.

⁶⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş yayınları, İstanbul 2010, s. 102

⁶⁹ M.A.Kılıçbay, *Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisada*, İmge yayınları, Ankara 1996, s.16.

kurumsal ve toplumsal bağlamda bir takım tecrübelerle yola çıktığı açıktır. Bu hususta Türkiye'nin miras aldığı bir başka konu sivil toplum yapılanmaları noktasında karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar çoğu zaman meşru ve resmî bir şekilde kurulmuş olmasalar da Osmanlı'da sivil toplum hareketlerinin etkileşiminin önüne geçilememiştir.

Bu tarz gayri resmî oluşumların ilkinin 1826'da kurulan Beşiktaş grubu olduğu bilinmektedir. İlk bağımsız dernek 1853'te kurulan "Societe Orientel de Constantinople" adıyla gayrimüslimlerce kurulmuş, bu derneğin Müslüman üyelerce oluşturulan şekli ise "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" adıyla 1861'de kurulmuştur. Nihayet 1889'da dernek kuruluşlarına resmi izin getirilirken, 1909'da ise bütün derneklerin faaliyet raporu sunması şartı getirilmiştir.⁷⁰ Bu anlamda Türkiye'de toplumsal zihin kodlarında sivil toplum unsurları konusunda bir bilincin inşa sürecinin, ilk kez Küreselleşme olgusuyla yaşanmadığı görülmektedir. Buna işaret eden bir başka husus şüphesiz Türk demokrasi tarihine baktığımızda karşımıza çıkacaktır.

Demokrasinin varlığını, toplumsal alanda ilk olarak sivil ve özgür hareketlerin varlığında arayan Karpat'a göre özgürce taleplerin dile getirilmesi Türk toplumunda oldukça eski bir gelenek olarak var olagelmıştır ve bu anlamda demokrasi tarihimizi 1239 tarihli "Babai İsyanı"na kadar götürmek mümkündür.⁷¹ Ancak Türk demokrasi tarihinin başlangıcını anayasal bir yaklaşımla⁷² ekseriyetle anayasacılık hareketlerinin başladığı tarihler olarak kabul eden görüşler yaygındır.⁷³ Her iki şekilde de ortaya çıkan sonuç; Türk siyasi ve toplumsal hayatında, demokrasinin yeni ve alışılmadık bir kavram olmadığıdır. Bir başka ifadeyle, demokrasinin varlığına işaret eden delillere ait ilk bulgular oldukça eskidir.

⁷⁰ Canikoğlu, **a.g.e.**, s. 122,123.

⁷¹ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş yayınları, İstanbul 2010, s. 18.

⁷² Anayasal yaklaşım; bir rejimin siyasi faaliyetle ilgili çıkardığı yasalara yoğunlaşır. Bkz. Charles Tilly, **a.g.e.**, s. 23.

⁷³ İlber Ortaylı, Türk demokrasi tarihinin mahalli idarelerle başladığını söyleyerek Tanzimat dönemine işaret eder. Bkz. İlber Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Timaş yayınları, İstanbul 2010, s. 13.; İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş yayınları, İstanbul 2008, s. 65, 66. Buna karşın ilk Türk Anayasal metninin ve dolayısıyla anayasal demokrasinin, II. Mahmut dönemi padişah ve ayanlar arasında imzalanan Senedi İttifak (1808) ile başladığı kabulü de yaygındır. Bkz. Berkes, **a.g.e.**, s. 137,139; Suna Kili ve diğerleri, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2006, s. 3, 8.

Bu anlamda Küreselleşme olgusunun birbirine bağlı birtakım kavramların etki altına aldığı toplumlarda ekseriyetle tezahür ettiğine rastlasak da, Türk siyasi ve toplumsal tarihinde; anayasal demokrasi, liberal ekonomi, sivil toplum hareketlerine dair adımların oldukça eski dayanakları olduğu görülür. Ancak bu gelişmeler her zaman doğrusal bir çizgide ilerleme imkânı bulamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinin başında siyaseten sivilleşmenin yani yönetim aygıtları ve yönetişim kararlarının kaynağının her zaman halka dayalı şekilde tasarlanmamasından geldiği söylenebilir. Zira Türkiye’de askerî darbeler, halk iradesinin demokraside tezahürünün zedelenmesine, anayasal düzenin ise sık sık askeri kanat tarafından dizayn edilmesine yahut ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Ancak Türkiye’de yaşanan askeri darbelerin her zaman aynı şekilde ve aynı sonuçlar doğurarak meydana geldiğini söylemek güçtür. Bu durum bilhassa 27 Mayıs darbesinden sonra 1961 Anayasasıyla şekillenen siyasi ortamla, 12 Eylül 1980 darbesine giden süreçte görülmektedir. Bu anlamda 1980’lere gelirken, dünyada ve Türkiye şekillenmeye başlayan farklı bir algı ve boyutun varlığına işaret etmek gerekir.

Türkiye için söz konusu olan durumun küresel bağlamda da geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar Küreselleşme süreci ile birlikte bu süreçten etkilenen devletlerin ve toplumların bir takım olgu ve değerler çerçevesinde dönüştüğü gerçeği var olsa da, küresel olarak ne demokrasi, sivil toplum gibi olgular ne de kapitalizm ve liberal iktisat politikaları gibi meseleler, dünya için yeni ve alışılmadıktır. Nitekim bir sistem olarak Küreselleşme kavramı ve getirileri hali hazırda Batı menşelidir. Ancak dünyada geniş çapta Batılı bir küreselleşme dalgasını Batılı değerler çerçevesinde harekete geçirecek önemli süreç siyasi olarak; Soğuk Savaş şartlarının ABD lehine dönmeye başladığı Yumuşama Dönemi’nde olacak ve bu siyaseten Liberal Demokrasiye güç kazandıracaktır. Bu siyasî dalganın, değişen dünyanın teknoloji hızıyla ve uluslararası iktisadî ilişkilerin genişlemesiyle birleşmesi küresel olarak yeni bir sürecin önün açacaktır. Bu bağlamda 1980’lere giden süreci, Türkiye özelinde ise Özal dönemi değişim argümanlarını anlamak, öncesinde yaşanan değişimlerin dinamiğini anlamakla mümkün olacaktır.

1. Türkiye’de Siyasî Değişim Paradigmaları: Anayasa, Partiler, Liderler ve Seçmen Davranışları

1980'lerde Türkiye'nin neden büyük bir dönüşüm geçirdiği ve iktisadî amaçların ön planda tutulduğu siyasî bir döneme niçin ihtiyaç duyduğunun cevaplarını, 1960'lar sonrası Türkiye'sinde aramak gerekmektedir. Zira iki darbe arası yaşanan dönem, hem siyasi hem toplumsal açıdan büyük oranda 1961 Anayasasının yapısından etkilenecektir. Nitekim 1961 Anayasası, demokrasinin genel kaidelerinden ziyade, Türk anayasal tarihinin kendi içinde yapılacak bir değerlendirmesinin çerçevesinde, siyasi yelpazenin çeşitlenmesini sağlayan liberal ve insan haklarına dayalı bir görünüm arz etmiştir. Bu durum bilhassa darbe sonrası siyasi düzenin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

27 Mayıs darbesinin ardından kurulan Milli Birlik Komite'si (MBK) başlangıçta profesörlerden oluşan "İstanbul Komisyonu"nu anayasa oluşturmak için görevlendirmiş ancak bu taslağın⁷⁴ yarattığı hayal kırıklığı neticesinde MBK yeni anayasayı hazırlamak için kurucu meclisin kurulmasına karar vermiştir. Doğrudan doğruya tamamı seçilmiş üyelerden oluşmayan Temsilciler Meclisi'nin, Demokrat Partililerin yasaklı olduğu bir ortamda büyük ölçüde; askerler, bürokratik çevreler ve profesörlerden oluşmuş olması 1961 Anayasası'nın çok da demokratik olmayan bir ortamda hazırlanmasına neden olmuştur.⁷⁵ 1961 Anayasasının oluşma şartları bakımından demokratik olmasa da, nitelik bakımından dengeli, liberal ve çoğulcu demokrasiye dayanan yeni bir siyasi dönemi öngördüğü de gözlemlenmektedir. 1980 dönemine girerken siyasal tabanda arayışların artmasının ve çeşitlenmesinin bu anlamda önünü açtığı görülmektedir. Başka bir açıdan ise Anayasal tabanda, askerî vesayetinin gücünün korunması kısmen çelişkili bir ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla, 1980'lere giden süreçte, siyaseten çeşitlenen bir yelpaze, toplumsal tabanda filizlenen yeni görüş ve hareketlerin varlığının yanında askerî bir üst kontrol varlığını koruyacaktır.

Öncelikle yeni Anayasa'nın 2. Maddesi; "Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve 'Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, lâik ve sosyal

⁷⁴ Profesör Sıddık Sami Onar başkanlığında bir araya gelen komisyon, ortaokul mezunu seçmenlerce seçilecek üyelerden oluşan Cumhuriyet Senatosunun kurulmasını önermiş, aynı zamanda birçok özerk idari kurumun kurulmasını öngörmüştür. Bkz. Ergun Özbudun, **Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapım Politikası**, Doğan kitap, İstanbul 2010, s. 13.

⁷⁵ Özbudun, **a.g.e.**, s. 16; Kemal Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi (1908 – 2002)**, Timaş yayınları, İstanbul 2012, s. 187, 188.

bir hukuk devletidir”⁷⁶ ibaresiyle, bireyselci bir tutum izlediği kanaati yaratmaktaydı. Dolayısıyla bu durum, toplumu önceleyen 1982 Anayasasından farklı bir çizgideydi. Bunun yanında; temel hakların korunması (md. 10), eşitlik ilkesi (md. 12), kişi dokunulmazlığı (md. 14), haberleşme (md. 17), din ve vicdan (md. 19), düşünce ve açıklama (md. 20)⁷⁷ vb. klasik haklar korunurken sosyal haklara ilişkin maddeler geniş yer tutmuştur.

Sendika, grev, toplu sözleşme hak ve özgürlükleri (md. 46 – 47) gibi “ikinci kuşak” hakları kapsayan bu maddeler, genel itibariyle, Tanör’ün işaret ettiği gibi “burjuva demokratik devrimlerinden sonra kapitalist toplumlarda hızla artan eşitsizlik ve yoksunlukları azaltmaya, iktisadi ve sosyal yönden zayıf durumdaki kişi ve sınıfları kollamaya yönelik”⁷⁸ olarak koyulmuştur. Başka bir açıdan ise bu durum, Küreselleşme sürecine girerken, Türkiye’de farklı fikir tabanında farklı grupların oluşmasının da önünü açmıştır. Her ne kadar ileri de işaret edeceğimiz gibi, 1982 Anayasal yapısı daha katı ve bireysel teşebbüsleri kısıtlayan bir yapı arz ederse de, fikirsel ve toplumsal bir dinamizmin yasal düzlemden güç alarak bu dönemde epeyce çeşitlendiğinden bahsedilebilir.

Anayasa açısından siyasî dinamizmi tetikleyen bir başka etken ise siyasi partilerle ilgili hükümler olmuştur. Siyasi partiler Türk anayasal tarihinde ilk defa anayasalaştırılması bu dönemde olmuş; 56 ve 57. Maddeleri kapsayan siyasi partilerle ilgili hükümlerde partiler; “ister iktidarda ister muhalefette olsunlar demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları” olarak kabul görmüşlerdir.⁷⁹ Bu anlamda siyasi partilerin sayılarının, kurucu meclisin çalışmalarına başlamasının hemen ardından, önemli ölçüde yükselişe geçtiği görülmüştür.

1961 Anayasasının tüm bu liberal ve demokratik yönlerinin varlığına karşın; yasama organının içinde askeri müdahaleyi yapmış bulunan MBK üyelerine yer verilerek, bunların Cumhuriyet Senatosuna ömür boyu üye sayılmaları, askerî yargı

⁷⁶ Kili ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 192.

⁷⁷ Maddelerin ayrıntıları ve tıpkıbasım anayasal metin için Bkz; Kili ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 193, 197.

⁷⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 – 1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 381.

⁷⁹ Kili ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 208 – 209; Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte yayınları, Ankara 2009, s. 127.

ve Askerî Yargıtay'ın, Anayasanın 141. Maddesinde münderiç hükümler, hem askeri bürokrasinin yargı ve yürütmedeki konumunu yükseltmiş hem de parlamenter rejimin ikili yapısının dışına çıkmıştır.⁸⁰ Dolayısıyla 1961 sonrası dönemi Özal dönemine kadar şekillendiren süreçte anayasal etki; bir yandan liberal yönleri baskın ve darbeden sonra, siyaseten sivil bir geçişin önünü açan bir sürece girilmesi, diğer yandan siyasetin üzerinde askerî bürokrasi ağırlığının devam ettirilmesi olmuştur.

Bu dönemi siyasî partiler açısından farklı kılan yön ise siyaseten çeşitlenmenin hem ideolojik tabanda hem de parti içi yapılarda fikirsel tabanda ön plana çıkmasıdır.⁸¹ Bu anlamda önemli bir değişimin Cumhuriyet Halk Partisi'nde (CHP) yaşandığı görülmektedir. Temsilciler Meclisinde güçlü çoğunluğu oluşturan CHP'deki fikir ayrımı esasen anayasa yapımı çalışmalarında başlamış, milliyetçilik ve sosyal devlet ilkelerine ilişkin maddelerde parti içi muhafazakâr ve liberal solcu kanat arasında ihtilaflar yaşanmıştı. CHP'de zihniyet değişimine işaret eden bir başka hadise ise İnönü'nün; 21 Ekim 1961 tarihli 28 albayın imzasını taşıyan darbe teşebbüsüne ve Talat Aydemir tarafından 22 Şubat 1962 ve 20 – 21 1963 Mayıs tarihlerinde başlatılan askeri ayaklanma eylemlerine karşı koymasındır.⁸² Bu arada İnönü'nün Devlet Planlama Teşkilatının (DTP) yetkilerini kısılarak, serbest teşebbüs lehine tavizler verdiğine⁸³ yönelik iddialar da değişime işaret etmekteydi. Başka bir ifadeyle ise, CHP'nin askerî kanat ile siyaseten her daim aynı tarafta olduğuna dair genel kanaate aykırı bir durum ortaya çıkmış oluyordu. Ancak CHP'de yaşanan asıl büyük değişim “Ortanın solu” hareketiyle ortaya çıkacaktı.

CHP'de ortanın solu hareketi, önce parti genel sekreterliğine (18 Ekim 1966), ardından genel başkanlığa (14 Mayıs 1972) seçilen Bülent Ecevit önderliğinde, 1968'deki 19. Kurultayın ardından başlatılmıştır. Bu hareket sosyal demokrat ilkeleri benimserken, katı milliyetçilik ve Kemalizm kanadından halkçı felsefeye yönelerek

⁸⁰ Kili, **a.g.e.**, s. 245., Tanör, **a.g.e.**, s. 399.

⁸¹ Burada siyasi partiler açısından çeşitliliğin ilk defa bu dönemde ortaya çıktığı gibi bir algının oluşmaması gerekir. Zira çeşitli ideolojilere sahip partilerin ortaya çıkışı II. Meşrutiyetle başlamış ve İttihadî- Muhammedî Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi çeşitli farklı programlara sahip parti yapıları ortaya çıkmıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I.**, İletişim yayınları, İstanbul 2011, s. 217, 294.

⁸² Özbudun, **a.g.e.**, s. 25.; Sina Akşin ve diğerleri, **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye**, Cilt IV., Cem yayınevi, İstanbul 2013, s. 243, 246.

⁸³ Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi**, s. 195.

laiklik ilkesini yumuşatıyordu.⁸⁴ CHP’de yaşanan bu değişimler, seçimlerde yaşanan kan kaybını telafi etmeyi ve yeniden ivme kazanmayı amaçlamıştı. Ancak CHP’de yaşanan değişim bununla sınırlı kalmamıştır. Partide ideolojik açıdan yaşanan bu değişimler, bölünmelerin ve yeni oluşumların önünü açmıştır.

CHP’de büyük dönüşümü sağlayan lider değişiminin ardından, 47 milletvekili ve senatörden oluşan bir grup, 1967 senesinde, Turhan Feyzioğlu başkanlığında Cumhuriyetçi Güven Partisi’ni (CGP) kurmuştur. Bir başka kopuş ise 4 Eylül 1972’de yaşanmış, Ecevit kadrolarının yönetimi işgal etmesinin ardından, eski genel sekreter Kemal Satıroğlu önderliğinde CHP’den ayrılan 58 milletvekili ve senatör Cumhuriyetçi Parti’yi (CP) kurmuştur.⁸⁵ CHP açısından arayışlar; parti içinden kopuşlar ve parti içi reformlarla gerçekleştirilmeye çalışılırken, siyasetin sol kanadında dönemi önemli ölçüde etkileyecek bir başka oluşumun da öne çıktığının altını çizmek gerekir. Bu oluşum şüphesiz Türkiye İşçi Partisi (TİP) olmuştur.

1961 Anayasası’nın siyasal partiler açısından sağladığı nispî demokratik ortamın sayesinde, içinde sendika başkanlarının da bulunduğu bir grup işçi önderi tarafından, Avni Erakalın başkanlığında, 13 Şubat 1961 yılında kurulan TİP, kuruluş aşamasında ekseriyetle sendikalardan aldığı desteği, entelektüel ve aktivist tabanda da genişletmiştir. 1965 seçimlerinde, parlamentoda 15 koltuk sahibi olan parti, o döneme kadar Türkiye’de tabu sayılabilecek; Kürt, Alevi, Arap vatandaşların haklarının korunması gibi konuların yanı sıra; ikili anlaşmaların kaldırılması, banka ve sigortaların devletleştirilmesi, gerçek toprak reformu gibi konuları meclis gündemine taşımıştır.⁸⁶

Bu dönemde mevcut partilerin yapılarındaki değişimin yanı sıra farklı ideolojik yapılara sahip partilerin ortaya çıkışı, aynı zamanda TİP örneğinde olduğu gibi, sivil toplum kuruluşları tabanında siyasete katılma yolunda bir ilginin ortaya çıkışı önemli bir değişim işareti olmuştur. Aynı zamanda siyasetin kabuk değişimi ve belki de 1980 sonrası döneme yön verecek parametrelerin şekillenmesi yalnızca “sol” tarafta yaşanmamıştır. Bu anlamda, anayasasının halk oylamasıyla kabul edilmesinin

⁸⁴ Karpat, a.g.e., s. 198.; Akşin, a.g.e., s. 254, 256.

⁸⁵ Suavi Aydın, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim yayınları, İstanbul 1989, s. 238, 241.

⁸⁶ Aydın, a.g.e., s. 85.; Akşin, a.g.e., s. 255, 256.; Karpat, a.g.e., s. 200.

ardından kurulan ve Demokrat Parti'nin halefleri olarak görülen sağ kanat partilerine de işaret etmek gerekmektedir.

Sağ kanat partilerinden olan ancak DP'nin halefi sayılamayacak Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP); 1948 yılında, DP'den, yönetim konusundaki anlaşmazlıklar sebebiyle ayrılan bir grup tarafından Millet Partisi (MP) adıyla kurulmuş, 1954 yılında kapatılan parti bu sefer, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) adını alarak yeniden yapılanmış ve 1958 yılında Türkiye Köylü Partisi'nin (TKP) de kendisine katılmasıyla CKMP çatısını oluşturabilmiştir. Bu hareketin en büyük dönüşümü 1965'ten 1969'a giden süreçte, yani partinin Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) olan dönüşümünde, 1965'te partiye katılan, ardından Genel Başkan seçilen Kurmay Albay Alparslan Türkeş sayesinde yaşanacaktır. Zira Türkeş, parti yerel örgütlerinin desteğini sağlayarak parti başkanlığına geldiği andan itibaren, bilhassa da 1970'li yıllarda, partinin seçimlerdeki başarısını peyderpey yükseltmiş ve Türkeş ideolojisine güç kazandırmıştır. Türkeş ideolojisini "Dokuz Işık" adıyla yayımladığı kitabında; milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, ilimcilik, toplumculuk, köylücülük, hürriyetçilik ve şahsiyetçilik, gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçilik temellerine dayandırmış ve bu ilkeler zamanla parti ideolojisi halini almıştır.⁸⁷

Ancak DP'nin bu dönemde asıl halefleri Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) olmuştur. 11 Şubat 1961'de kurulan YTP, DP'nin antidemokratik uygulamalarına karşı çıkarak partiden ayrılan Ekrem Alican başkanlığında kurulmuştur. Ancak, bilhassa da Süleyman Demirel'in parti başkanlığına gelmesinden sonra asıl başarısını kazanacak parti AP olacaktır. Kuruluşunda başkanlığını Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın üstlendiği partinin 27 – 29 Kasım 1964'te yapılan genel kongresinde, Demirel, başkanlığı geçici süreliğine yürüten Saadetin Bilgiç'ten devralmıştır. Siyasetin sağ kanadında dönemin önemli bir başka aktörü Milli Nizam Partisi (MNP) olmuştur. 1960'ların sonunda, büyükşehirlerdeki iş çevrelerine karşı, Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki işyeri sahiplerini temsil eden kesimlerin oluşmasına ön ayak olduğu parti, Odalar Birliği eski Başkanı Necmeddin Erbakan başkanlığında 26 Ocak 1970'te kurulmuştur. İdeolojik

⁸⁷ Akşin, **a.g.e.**, s. 257, 258.; Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 151, 152.; Aydın, **a.g.e.**, s. 84.

dinamizmini İslamcılık temasından alan parti, 12 Mart askeri müdahalesinin ardından hemen kapatılınca, Ekim 1972’de benzer kadrolarla Milli Selamet Partisi (MSP) adıyla tekrar kurulmuştur.⁸⁸

Değişim dinamizmini ve meşruiyet zeminini çoğunlukla 1961 Anayasal yapısından alan bu dönem, Türkiye’nin ileriki günlerdeki siyasi ve toplumsal gündemini oluşturmakta önemli bir rol oynamıştır. Öncelikle, Türk siyasi hayatında önemli yer tutan, siyasi partiler ve siyaset adamları bu süreçte siyaset sahnesine çıkmıştı. Diğer önemli nokta ise; Türk siyasî tablosunda sağ ve sol çizgisini temsil eden partilerin doğrusal ve tek bir siyasi yol ve ideolojiyi takip etmeksizin, çeşitli tabanlarda arayışa girmiş olmalarıdır. Partiler açısından ortaya çıkan bu değişiklik, nispî seçim sisteminin de uygulanmasıyla, çeşitli görüş ve ideolojilerin parlamentoda temsil edilmesi sağlarken aynı zamanda Türkiye’de “koalisyonlar dönemi”nin önünü açmıştır. Zira TİP sayesinde hiç gündeme taşınmamış konular, meclis gündemine gelirken, MHP ve MSP sayesinde, İslamcılık ve milliyetçilik fikri daha kesif çizgilerle temsil imkânı bulmuştur. Başka bir açıdan, bu dönemde kurulan önemli partilerin, kuruluş aşamasında ve kadrolaşma bakımından, bir takım sosyal yapılanma, örgüt ve iktisadî teşekküllerden destek alıyor olması, sivil toplumun siyasete katılımına ve Türkiye’de genişleyen bir muhafazakâr orta sınıfın varlığına önemli bir işaret olmuştur.

Dönemin partiler açısından bir başka dikkate değer noktası liderler konusudur. Bu dönemin lider öncelikleri ve devlet yönetme projeleri açısından da bir çeşitlenme yaşandığı görülmüştür. Süleyman Demirel’in pragmatist, modernist, ılımlı ve kendinden önceki DP ekolünden gelen siyasilerden ayrılarak rövanşist olmayan bir politika gütmüyor olması⁸⁹ bir diğer yandan temsil ettikleri partilerin ideolojik çizgisinin belirlenmesi ve değişmesi bakımından önemli etkileri olan Ecevit ve Türkeş gibi siyasi aktörlerin ortaya çıkması önemli bir değişim işareti olmuştur. Siyaseten yaşanan bu değişimlerin toplumsal tabanda, bilhassa da seçmen davranışlarındaki etkisini görmek içinse, dönemin seçim sonuçlarını özellikle de iktidar ve koalisyon ortağı partiler nazarından incelemek gerekmektedir.

⁸⁸Erdoğan, **a.g.e.**, s. 138; Akşin, **a.g.e.**, s. 269, 270.

⁸⁹ Karpat, **Kısa...**, s. 195.

Duverger'e göre; demokrasi yöneticilerin dürüst ve serbest seçimler yoluyla, yönetilenler tarafından seçildiği rejimdir. Aynı zamanda demokrasinin olmazsa olmazı siyasi partiler, benzer kanaatleri birbirleri ile kaynaştırıp bireysel farkları azaltmak ve kişisel özellikleri törpülemek suretiyle bu kanaatleri birkaç büyük manevi ailede toplar. Böylelikle partiler özel kanaatler yığınınından ayrılmış bulunan kamuoyuna devamlı şekilde bilgi vermektedir.⁹⁰ Seçmenler açısından ise siyasi davranışlara yön verilmesinde, bir hayli etkin olan bilgi ve kaynağının, seçmen davranışlarına yansımaları zaman içinde değişiklik gösterebilmekte, hatta şehirleşme, modernizm ve okuryazarlık oranları da seçmenlerin tercihlerine ve vatandaşlık duygusunun gelişmesine yön vermektedir. Ancak tersinden bakıldığında ise Türkiye'de, partilerin seçmene verdiği yönle ilgili CHP ve DP ile AP çizgisi arasındaki farkla ilgili şu görülür; CHP hareketi bir takım soyut değerlere dayanmış dolayısıyla bu durum partiyi entelektüel elitlere karşı hassas hale getirmiştir. DP ve AP çizgisinde yer alan partilerin fikri temelinde ise toplumun beliren ihtiyaçlarına cevap olma arzusu vardır.⁹¹ Dolayısıyla hem bu dönemde hem de takip eden dönemdeki seçmen davranışlarına bakmak bir yandan Küreselleşme sürecinin getirilerinin seçmenler üzerindeki etkisini izlemeyi ve Türkiye'deki değişime toplumsal kanattan bakmayı diğer yandan ise siyasi partilerin oy oranları üzerinden, toplumsal eğilimleri incelemeyi mümkün kılabilir.

27 Mayıs askeri darbesinin ardından sivil siyasete dönüş çabaları, 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerle başlamış bu seçim sonucunda; CHP %36.7, AP %34.8, YTP %13.7'lik oy almıştır. Bu koalisyon hükümetini, 1963 seçimlerinin ardından kurulan YTP, CKMP koalisyonu izlemiştir. Seçimler konusunda en çarpıcı oy oranı, 27 Ekim 1965 tarihli seçimin ardından gerçekleşmiş, seçim sonunda; AP %52,9, CHP %28.7, MP %6 oy almıştır. Bu seçim sonucunda TİP'nin mecliste 15 sandalye, CKMP'nin ise 11 sandalye kazanması önemlidir. Nitekim CHP'de ortanın solu hareketi bu seçimden sonra başlayacak ve CHP'de lider değişimi yaşanacaktı. Aynı zamanda, AP'nin seçim başarısında, o dönemde yurtdışında çalışan işçilerin

⁹⁰ Maurice Duverger, **Siyasal Partiler Modern Devletteki Örgütleri ve Faaliyetleri**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 370; Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, Bilgi yayınları, İstanbul 1993, s. 483, 484.

⁹¹ Deniz Baykal, **Siyasal Katılma Bir Davranış İncelemesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 92, 118.

gönderdikleri dövizlerin yarattığı “iyi ekonomi” havası etkili olmuş ve bu duruma sanayinin gelişmesi de eklenince⁹², AP, halk gözünde bir umut ışığı olmuştur. AP başarısında, seçmen davranışlarında toplumsal olarak önemli ipuçları vardır. Öncelikle, DP ekolünden gelen AP'nin ilk seçim yıllarında bu başarıyı yakalayamamış olmasında, siyasi ve toplumsal atmosferi dikkate almaktan ziyade, DP'ye ve tutuklu milletvekillerinin çıkarılmasına odaklanan bir siyaset gütmemesinin, yeni soluk arayan halk kitlesinde yorgunluk yaratması etkili olmuştur. Hiç şüphesiz bunu destekleyen nokta, Demirel'in pragmatist ve intikam politikasını bırakan bir siyasi yaklaşıma yakın durmasıdır ve genel başkanlığının ardından partinin başarı ivmesini yükseltmesidir. Başka bir açıdan ise, ekonomik refah getirisi önemli bir seçim etkeni olarak görülmektedir.

CHP açısından bakıldığında ise farklı bir seçmen davranışı yakalamak mümkündür. CHP seçimlerde özlenen başarıyı, 14 Ekim 1973 milletvekili genel seçimlerinde %33 oy oranıyla yakalamıştı.⁹³ CHP'nin bu başarısında iki önemli faktör üzerinde durulabilir. Öncelikle, CHP'de beklenen kabuk değişimi Ecevit'le yaşanmıştı. Ecevit'in özellikle işçi hakları konusundaki fikirlerinin seçmen davranışlarını etkilediği düşünülebilir. Öte yandan, 12 Mart 1971 askerî darbesi gerçekleştirildiğinde, 6 Mart 1969'da yapılan seçimlerde, tek başına hükümeti kuran AP iktidarda bulunuyordu. 27 Mayıs dönemi sonrası, DP halefi partilerin yaşadığı kan kaybı gibi, AP'nin de sandıktan başarısız bir sonuçla çıkmasında, halk tarafından partiye yönelik duyulan “kriz yönetimi” konusundaki güvensizlik duygusu etkili görülebilir. Ayrıca siyasetin sağ kanadında bir çeşitlenme yaşanmış, dolayısıyla bu da seçmen davranışlarını etkilemiştir. Başka bir taraftan, Demirel'in ordu karşısında daha ılımlı, Ecevit'in ise daha net bir tutum takınmış olması seçmen davranışlarını etkilemiştir.

Ancak 1978 sonrası döneme bakıldığında, CHP'de Ecevit'le gelen değişim havasının etkisini yitirdiğini gözlemek mümkündür. Bu durumun ortaya çıkışında ise 1978 – 1979 yıllarının Türkiye ekonomisi açısından oldukça çetin geçmesi etkili olmuştur. Zira bu yıllarda GSMH'da negatif yönde değişme izlenmiş, enflasyon

⁹² Akşin, **a.g.e.**, s. 249, 252.; Karpat, **a.g.e.**, s. 195, 196.; Çavdar, **a.g.e.**, s.151, 154.

⁹³ Aydın, **a.g.e.**, s. 256.

ikiye katlanmış, bilhassa akaryakıtın sağlanması konusunda ciddi problemler yaşanmış buna paralel olarak da banka soygunları ve toplu grevler artış göstermiştir.⁹⁴

Siyasetin sağ kanadında yaşanan bölünmeler ve ortaya çıkan yeni siyasi aktörlerin bilhassa 1970'lerden sonra güç kazanmasında, yeni siyasi arayışların etkisi olmuştur. İlk önemli ve belki de beklenmedik başarı, 12 Mart'ın hemen ardından CHP'yle koalisyon kuran MSP'den gelmiştir. İslamcılık, Marksizm gibi fikirlerin, bilhassa da 1961 Anayasasının oluşturduğu ortamda, siyasi tabanda yer buluyor olması, TİP ve MSP⁹⁵ gibi partilerin oluşumunun ve mecliste belli sandalye sayılarıyla seslerini duyurmasının önünü açmıştı. Ancak MSP açısından sandıkta başarıya ulaşmasında, tıpkı AP gibi genişleyen bir orta sınıftan gücünü alıyor olması ve bu açıdan AP'nin halefi olarak görülüyor olması etkin bir faktördür. Diğer yandan MHP'de asıl önemli başarıyı, Türkeş'in başkanlığından sonra partinin yaşadığı ideolojik değişimle yakalayacaktır.⁹⁶

2. Türkiye'de Toplumsal Değişim Paradigmaları: İdeolojik Arayışlar, Kentleşme, Ekonomik Yapı ve Sivil Toplum Yapılanmaları

1980'lerin de şekillenmesinde etkili olacak 1961 sonrasındaki yirmi yılın her açıdan oldukça dinamik geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla 27 Mayıs askeri darbesinin ardından, çoğunlukla 1961 Anayasasının yapısından etkilenen tek alan, siyaset ve siyasi partiler olmamıştır. Aynı ölçüde toplumsal yapıda; kentleşme, entelektüel çalışmaların çeşitlenmesi, yeni ve dinamik sivil toplum organizasyonlarının ortaya çıkışı, toplumsal tabanda siyasi tepkilerin özellikle de işçi ve öğrenci grupları arasında daha yoğun şekilde ön plana çıkması, Küreselleşme sürecine giren Türkiye'nin dönüşümüne sebep olan olaylar olmuştur. Ancak hemen

⁹⁴ Karpaz, a.g.e., s. 206, 208.; Ahmet Gökçen, "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayımları, Bursa 2013, s. 346, 348.

⁹⁵ 20 Mayıs 1971'de kapatılan Milli Nizam Partisi, benzer kadrolarla tekrar 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi adıyla kurulmuştur. Bkz. Adem Çaylak, "Türkiye'de Kemalist Rejimin Ordu ve Anayasa ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem 1960 – 1970", Çaylak ve diğerleri (Ed.), **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş yayınevi, Ankara 2009, s. 450.

⁹⁶ MHP, sandıkta asıl başarıyı 1 Nisan 1975'te birinci Milliyetçi Cephe Hükümetine girdikten sonra yakalayacaktır. 1973 seçimlerinde kazandığı sandalye sayısı 3 iken, bu sayı 1977 seçimlerinde 16 olacaktır. Bkz. Akşin, a.g.e., s. 258.

belirmek gerekir ki, toplumsal olayların incelenmesi, siyasi parti yapılarını, seçmen davranışlarını ve siyasi panoramayı açıklamak kadar basit değildir. Zira bu dönemde Türkiye’de ideolojik kutuplar arası ayrımın netleşmesi, Türkiye’de kentleşmenin ve sanayileşmenin artmasıyla, farklı toplumsal grupların ortaya çıkışı, sivil toplumun organize olma ve siyasete katılma oranının artması gibi çeşitli unsurlar toplumsal yapının değişmesinde etkili olmuştur.

Türkiye’de 1961’den sonra, ideolojik olarak ayrımın netleşmesi hem siyasi hem de toplumsal alanda kendini göstermiştir. Nitekim bu dönemde Milliyetçilik, Sosyalizm ve Marksizm gibi ideolojiler gerek basın yayın yoluyla gerekse siyasi tabanda temsil imkânı bulmuştur. Bu bağlamda 1961 sonrası dönemde parti içi fikir ayrılıklarının yaşanmasında ve çeşitli ideolojilere sahip partilerin kurulmasında ciddi bir artış gözlenmiştir. Üstelik bu durum, Türkiye’de tepeden dayatmacı bir usulden ziyade, toplumsal bir dinamizmden güç alarak şekillenmişti. Nitekim 1961 Anayasası’nın sağladığı görece liberal ortamda işçiler, sendikal haklarını elde etmek için çeşitli grev ve eylemlerle harekete geçmiş, 13 Şubat 1967’de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nu (DİSK) kurarak, Türkiye’de sivil toplum alanında önemli bir adım atmışlardır. Başka bir açıdan, CHP’de Ecevit’in önemli bir siyasi figür olarak ortaya çıkmasında da işçi hakları konusunda etkin bir siyaset izliyor olması, siyasi alanın sivil toplum tarafından etkileniyor olmasına dair önemli bir kanıttır. Benzer durum, dinamizmini çoğunlukla öğrenci gruplarından alan TİP için de geçerli olmuştur. Bu anlamda sosyalist ideolojiye sahip kitle, hem siyasi alanda hem de 1965’te, *Dönüşüm Dergisi*’nin oluşturduğu iletişim sayesinde kurulan ve öğrencilerin gerek akademik gerekse siyasi ve ideolojik tartışmalarını yaptığı bir platform haline gelen Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun (FKF) kurulması sayesinde de önemli toplumsal iletişimi sağlamış ve siyasallaşmıştır. Sosyalist Devrim (SD) ve Milli Demokratik Devrim (MDD) tartışmalarının yaşandığı, FKF, 1968’den itibaren, MDD teorisine bağlı Devrimci Gençlik (Dev-Genç) örgütünün eline geçmiş ve bu gelişmeden sonra özellikle 1970’lerden sonra silahlı propaganda” fikri örgüt içinde yerleşmeye başlamıştır.⁹⁷

⁹⁷ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 370, 372; Akşin, a.g.e., s. 260; Evren Yüce, **Türkiye’de 1960 – 1980 Sol Siyasal Hareketler ve Entelektüel**

Bu dönemde, sol ve liberal çevrelerde, TİP ve FKF gibi örgütsel yapıların dışında kalan başka önemli entelektüel çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Bunun çalışmaların başında ise *Yön* ve *Forum* dergileri gelmiştir. *Forum dergisi*;1950'lerin ortalarından itibaren, DP'ye muhalif bir çizgide yer alan ve başında Turhan Feyzioğlu'nun bulunduğu bir ekip tarafından çıkarılmış ve dergide liberal ve sol kanattan aydınlar yer almıştır. Ancak 1962'den sonra, sol grupta yer alan aydınlar *Yön dergisi* kadrosuna katılmışlardır. Ana fikri “kalkınma” olan derginin kadrosunu CHP'nin sol kanadında yer alan yazarlar, gazeteciler ve bazı TİP'liler oluşturmuştur. Dergi kalkınma konusunu esas almış ve bunun için “aşırı devletçilik” bir başka deyişle “bilinçli devlet müdahalesi” fikrine yönelmiş ve DTP'lerin şiddetle tartışıldığı bir platform olmuştur. Ancak zamanla “sosyalist” temalı yazılara sıkça yer vermeye başlayan derginin, “Kemalizm”le birleştirilen Türkiye'ye özgü bir sosyalizm tarzını yerleştirmeyi tavsiye ettiği görülmüştür. Dolayısıyla *Forum dergisi* daha liberal bir çizgide kalırken, *Yön dergisi* “sosyalist” yahut “sol Kemalist” olarak adlandırabileceğimiz bir çizgide yayınlar sunmaya devam etmiştir.⁹⁸

Bu dönemde milliyetçilik ideolojisinin ise bilhassa, Alparslan Türkeş'in CKMP Genel Başkanlığına seçilmesi ve Türkeş'in direktifiyle fakülteadaki parti gençlik örgütlerini yanı sıra “ülkü ocakları” gençlik teşkilatlarının kurulmasıyla yerleştiği görülmüştür. 1968'de kurulan ocaklar, fikri temellerini Türkeş'in “Dokuz Işık” adlı eserinden alıyor ve pantürkist, antiemperyalist bir çizgi sergiliyordu. Bu arada hemen belirtmek gerekir ki, bu dönemde Kürt gruplar arasında da çeşitli ideolojiler yankı bulmuştu. FKF ve Dev – Genç Hareketinden ilham alan Kürt grupların çabalarıyla kurulan *Devrimci Doğu Kültür Ocakları*'nın gayesi; bilhassa Kürt öğrenci grupları bir araya getirmek, ırkçı söylemlere karşı halkların kardeşliği vurgusunu yapmak ve özellikle ulusların kendi kaderlerini kendi tayin etmeleri konusunda program ve seminerler düzenlemektir.⁹⁹

Kökenleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim dalı, Ankara 2011, s. 85, 86.

⁹⁸ Kemal Karpat, **Kısa...**, s. 189; Kemal Karpat, **Kimlik ve İdeoloji**, Timaş yayınları, İstanbul 2009, s. 139, 147; Aydın, **a.g.e.**, s.108, 110.

⁹⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s.188, 189; Erdoğan, **a.g.e.**, s. 136; Aydın, **a.g.e.**, s. 158.

Bu dönemin siyasal tabanda öne çıkan bir başka fikrî alt yapı ise İslamcılık¹⁰⁰ olmuş, MNP'nin bilhassa ticaret ahlakı, helal kazancın sağlanması gibi konularda yaptığı vurguda İslamî hassasiyetlerin ön planda tutulduğu görülmüştür. Yoluna bir yıldan biraz daha az süre devam eden ve daha sonra aynı kadrolarla MSP'ye dönüşen partinin, güç kazanmasında Türkiye'de muhafazakâr bir orta sınıfın yükselmesi de etkili olmuştur. Esasen Türkiye'de, çok partili siyasi sistem içinde İslamî hareketten güç alan ilk parti MNP olmamıştır. Nitekim partinin kurucusu Süleyman Arif Emre YTP eski milletvekilidir. Öte yandan DP ve AP gibi partiler de siyasi söylemleri İslamî bir argümanla zenginleştirmiştir. Esasen, Türkiye'de bilhassa da sandıktan çoğunlukla zaferle çıkan kitle partileri ve liderlerinin muhafazakâr bir söylem ve siyaset geliştirdiği ve böylece toplumda daha büyük bir kesimi kucakladığı söylenebilir. Nitekim Özal da muhafazakâr karakteri ön plana çıkan ve başarısını da bir ölçüde buna borçlu olan bir lider olacaktır. Ancak muhafazakâr karakterli hiçbir siyasi hareket MNP ve bu çizgiden devam eden partiler kadar İslamcı hareketin temsilcisi kabul edilmemiştir. Hatta 12 Eylül askeri darbesini tetikleyen olay da Erbakan'ın 30 Ağustos Zafer bayramı resmi törenlerine katılmaması ve ardından MSP tarafından Konya'da düzenlenen ve Kudüs'ün İsrail'in başkenti olmasını protesto eden mitingde, şeriat sloganlarının atılması olmuştur.¹⁰¹

Bu dönemde Türkiye'de; siyasal partiler, ideolojiler, seçmen davranışlarını etkileyen unsurlardan en önemlisinin 1961 Anayasası olduğu bir gerçektir. Ancak önemli bir başka nokta sivil toplumun bir başka deyişle siyaset dışı unsurların durumudur. Bu bağlamda Türkiye'de dikkat çeken önemli bir unsurun şehirleşme ve göç olduğunu görmek mümkündür. Bu konu toplumsal olmasının yanı sıra, siyasî durumu etkileyen önemli ipuçları taşır. Öncelikle nüfus hareketliliği bilhassa da kırdan kente göçlerin artması ülkede ekonomik yapıyı hem etkiler hem de bundan etkilenir. Türkiye'de çoğunlukla kırsal kesimlerde yaşanan tarıma dayalı ekonomik

¹⁰⁰ İslamcılık tartışmalı bir konudur. Tunaya'ya göre İslamcılık, İkinci Meşrutiyet düşüncesine hâkim siyasal ve ideolojik akımların en kuvvetlisi olmuştur. Sosyal bir harekete davet ettiği için ideolojik, Osmanlı topluluğunu belli bir amaca yöneltmek istediği için siyasaldır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2007, s. 3, 4. Dolayısıyla topyekûn bir İslamcılık ideolojisi gözetmese de, MSP çizgisinin İslamî bir tabandan güç aldığı söylenebilir.

¹⁰¹ Çavdar, a.g.e., s. 225, Erdoğan, a.g.e., s. 136, Karpat, Türk Demokrasi..., s. 371, 378.

sistemin çözülmesi şehre rağbeti artırır.¹⁰² Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde artan işçi ihtiyacı şehirlere rağbeti artıran bir unsurdur. Öte yandan şehirleşme hızındaki artış ile birlikte okuryazar oranının artması ve bu durumun vatandaşlık bilincini etkileyerek siyasal katılımı artırması, toplumsal farkındalık bilincini artırmaktadır. Başka bir açıdan toplumsal uyum problemlerini ortaya çıkaran göç unsuru dolaylı olarak siyaset ve toplum arasında bir “tampon” işlevi gören sivil toplum örgütlenmesini destekler. Toplumsal hareketlilik bu bağlamda toplumsal yapıyı değiştirirken, sermaye sahiplerini de değiştirmekte, toplumda farklı sınıflar ortaya çıkarmaktadır. Esasen Türkiye’de “muhafazakâr orta sınıfı” destekleyen politika ve argümanlar üreten siyasi parti ve liderlerin başarısı da tetikleyici gücünü, kısmî olarak dönemin bu toplumsal değişimine ve göç olgusuna borçludur. Bu durum, Türkiye’de siyasi değişimi parametrelerini incelemeyi gerektirdiği kadar toplumsal istatistikleri de ortaya koymayı gerektirmektedir.

Şehirleşme açısından bakıldığında Türkiye’de köylü nüfus oranı 1940’ta %75.61, 1960’ta %68.08, 1980’de ise %56,09’dur. Yani köylü nüfusu, kentlere göç etmek suretiyle peyderpey azalmıştır. 1975 – 1980 arası süreçte ise nüfusun %9.3’ünü oluşturan kısım yani 3.6 milyon kişi ülke içi göç etmiştir. Ancak Türkiye’de kentleşmeyi hızlandıran asıl mesele şehirlerdeki nüfus artış hızının, ülkedeki nüfus artış hızından yüksek olmasıdır. Göçü tetikleyen asıl mesele ise Pazar ekonomisine geçişin kırsal toplumda dönüşümlere yol açmasıdır. Bu bağlamda kırsal toplumu şehirlere göç açısından etkileyen unsurlar; tarımsal arazinin gelir ve istihdam açısından yetersiz kalması, ulaşım ve haberleşme gibi konuların şehirleri cazibe merkezi haline getirmesi, kültürel ve psikolojik bakımdan “kentlileşme” olgusunun etkileyciliği vb. unsurlar olarak sıralanabilir. Bir başka faktör ise Türkiye’nin, yoksulluk oranının kent kesimine kıyasla çoğunlukla kırsal kesimde toplandığı bir ülke olmasıdır. Ancak Türkiye’de sanayileşme olgusunun ve dolayısıyla iş imkânlarının artması, şehirleşmecilik kültürünün gelişmesi ve alt yapı hizmetlerinin gelişmesi gibi konuların, göç unsuru kadar hızlı ilerlememesi ciddi bir

¹⁰² Esasen şehre göçü artıran unsur sanayileşme hızındaki artış ve bunun ortaya çıkardığı işçi ihtiyacıdır. Ancak Türkiye’de bu durum biraz daha farklıdır. Türkiye’de kırdan kente göç çoğunlukla kırsal bölgelerdeki tarımsal değişimlerden kaynaklanır. Bkz. İnan Özer, “*Türkiye’de Kent, Kentleşme ve Kentsel Dönüşme*”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013, s. 274, 275.

takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu problemlerden en önemlisi hızlı kapitalistleşen ülkelerin genel özelliği olan; nüfusun kentlere kayması, kent nüfusunun ise kent dışına doğru taşınmasıdır. Bu Türkiye’de 1980’lerin en büyük problemlerinden biri olan gecekondulaşma sorununu ortaya çıkaracaktır. Hızlı kapitalistleşme ve Küreselleşmenin de etkisiyle; işsizliğin artması, kentsel rantların yükselmesi, gelir dağılımı eşitsizliklerinin giderilememesi vb. problemlerinde yoksulluğu artırarak gecekondulaşma problemine eklememesi toplumsal problemlerin olarak ön plana çıkmıştır. Ancak çeşitli bölgelerin ve ülkelerin endüstrinin, sermayenin ve paranın biriktiği Batı Avrupa ve Batı Avrupa’nın Pazar ihtiyaçlarına göre üretimini düzenlemesi olan pazar ekonomisi, hızlı bir endüstrileşmenin önünü açarak, toplumu iç göçlere teşvik ederken, Türkiye’de endüstrileşme hızı ve şehirlerin kalabalıklaşması aynı oranda gelişmemiştir. Sanayi sektöründeki işçi istihdamının, kentlerdeki işsizlik sorunun karşılayamamasına Türkiye’de inşaat sektörü cevap vermiştir. Ters açıdan bakıldığında ise gecekondulaşma safhasında en büyük sermayenin kişilerin kendi emeği olması, kapitalin daha önemli alanlara yatırılmasını teşvik eder ve endüstrileşmeye katkı sağlar. Başka bir açıdan ise hızlı bir yapı malzemesi alışverişi sağlayarak, artık kendi emeğini tüketmeyen köylüyü de pazar tüketimine yöneltir.¹⁰³ Nitekim küreselleşme süreci de ekonomik değişime ve toplumsal gelişmelere bağlı bir olgudur. Dolayısıyla bu durum Türkiye’de toplumsal durumu sıkı sıkıya bağlı bir ekonomik durum olduğuna dikkat çeker ve iktisadi yapıyı incelemeyi de zorunlu kılar.

Türkiye’de 1980 öncesi yaklaşık 20 yıllık dönemin iktisadî yapı ve politikalarına yön verecek kararlar 1961 Anayasasıyla alınmış oluyordu. Nitekim Anayasa’nın 40. Maddesinde “...devlet özel teşebbüslerin milli iktisadın gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır” ve 41. Maddesinde “...iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararlarının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planları yapmak

¹⁰³ Karpat, **Etnik...**, s. 449, 456; Özel, **a.g.m.**,s.274, 289; Doğan Bıçkı, “*Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekansal Yarılma Yoksulluk ve Türkiye*”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013, s. 313, 314; Tuncer Kocaman(haz.), **Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965 – 2000)**, Devlet Planlama Teşkilatı, Nisan 2008, s. 6,17.

Devletin ödevidir”¹⁰⁴ ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelerle, iktisadi ve ekonomik planlar yalnızca bu çerçevede kalmayıp, toplumsal konuları da içeren bir nitelik kazanıyordu. DTP’ler de bu gayeler etrafında düzenlenmiş ve yeni ekonomik düzen “Planlı Karma Ekonomi” modeli olarak belirlenmişti. Bu ekonomik sisteme göre ise plan ve piyasa ekonomisi kuralları birlikte değerlendirilmeye çalışılmış bu nedenle de modele “karma ekonomi” adı verilmiştir. Buna göre plan ve piyasa ekonomisi kuralları birlikte değerlendirilmeye çalışılmış ve onun için de modele karma ekonomi adı verilmiştir.¹⁰⁵ Bu planın uygulanmasından önemli bir nokta bulunmaktadır. Öncelikle bu planla kamu sektörü için emredici, özel sektör için ise yönlendirici olmuştur. Bu bağlamda esasen 24 Ocak kararlarının alınmasıyla yeni bir döneme girildiğini ifade ederken, Türkiye’de bunun için bir ara geçiş dönemi yaşandığını belirtmek zorundayız. Ayrıca bu dönemle birlikte ekonomide ciddi bir kalkınma hamlesi, yapı değişikliği ve buna bağlı olarak sanayileşme hedefleri bir strateji haline getirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de ekonomik strateji, sanayileşme hamleleri, toplumsal hareketlilik arasında sıkı bir bağ ortaya çıkar. 80’lere girilen dönemde bu bağların daha yoğun şekilde ön plana çıkması ise, küreselleşme hızına başka bir ifadeyle teknolojik koşulların iyileşmesiyle ilişkilidir. Ancak bu hızlı siyasî, toplumsal ve ekonomik değişimler doğal olarak bir takım sosyal problemleri ortaya çıkarmaktadır. Bu problemlerin ortaya çıkışı ise nispi liberal koşullarla birleşerek sivil toplum unsurlarının örgütlenmesinin önünü açar.

Ancak Türkiye’de sivil toplumu ve örgütlenmesini ve hangi dönemde daha ön planda olduğunu anlamak karmaşıktır. Esasen sivil toplum, askeri ve siyasi unsurların dışında kalan her ferdi ve ferdî unsurları kapsar. Sivil toplum örgütleri ise bu unsurların gönüllü birliktelik esasına dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında hem sivil toplumda hem de örgütlenmelerinde Türkiye’de sürekli bir değişim olduğu açıktır. Ancak 1980’li yıllarla birlikte bu olgu bir dönüşüm geçirmiştir. Nitekim 1961 sonrası dönemden Özal dönemine kadar geçen süreyi sivil toplum hareketleri açısından değerlendirdiğimizde ilk dikkat çeken nokta sivil toplum örgütlenmesinin vazgeçilmez bir ögesi olan farklılaşma unsurunun gerçekleşmiş olmasıdır. İdeolojik

¹⁰⁴ Kili, **a.g.e.**, s. 204, 205.

¹⁰⁵Gökçen, **a.g.m.**, s. 344, 345.

olarak hem siyasi hem de entelektüel tabanda bir hayli bölünmüş görünen 70’li senelerde bu farklılık sağlanmış oluyordu. İkinci olarak, sivil toplum, toplumsal bütünleşme ve siyaset ve halk arasında tampon bir güç görevini üstlenir. Hızla kapitalistleşen ve küreselleşen toplumlar zorunlu olarak sivil topluma ihtiyaç duyar ki bu aynı zamanda bu aynı zamanda liberalleşmenin de bir parçası niteliğindedir. Dolayısıyla Özal öncesi fiili durumda, 1961 sonrası 12 Mart muhtırası ve askeri ara rejime kadar gelen süreçte, entelektüel tabanda; basın, yayın ve medya yoluyla örgütlenen, öğrenci hareketleriyle desteklenen oldukça dinamik bir sivil toplum ortamından söz edilebilir. Ancak Özal dönemiyle birlikte güç kazanan “sivil toplumsallaşma” gayesini ve ivmesini değerlendirirken dikkat edilmesi gereken bir takım noktalar vardır.

Öncelikle Türkiye’de ortaya çıkan tablo şuydu; 1961 anayasası sivil topluma liberal bağlamda güç kazandırıyor ve görece özgürlük sağlıyor ancak 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından, anayasal tabanda sivil toplumun özgürlük alanı peyderpey kısıtlanıyordu.¹⁰⁶ Nitekim bu dönem yapılan anayasa değişiklikleriyle de sivil toplum hareketlerinin yavaşlatılması hususunda bir önlem alındığı gözlenmektedir. Bu bağlamda madde 11’de yapılan değişikliklerle temel hak ve hürriyetlerin “devlet ülkesi, millet bütünlüğü, Cumhuriyet’in, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı” ile sınırlandırılması ifadesi getirilerek sınırları daraltılmıştır. Madde 22’de yapılan değişikliklerle gazete ve dergilerin temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına benzer şekilde kapatılma gerekçeleri genişletilerek “genel ahlak ve kamu düzeni”nin korunması esas alınmış, gerekli hallerde kapatılmaları yetkisi, yargı kararı dışında yetkili mercilere de verilmiştir. Madde 29’da yapılan bir değişiklik ise dernek kurmayla ilgili hüküm genişletilerek, gerekli görüldüğü hallerde hâkim kararının dışında yetkili mercilerce de kapatılma kararının alınabileceği hükme bağlanmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Nitekim muhtıra yaygınlaşan “anarşi kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklara son verilmesi ve anayasanın öngördüğü reformların gerçekleştirilmesini” hedefliyor ve esasen 1961 Anayasal düzenini topluma uygun bulmuyordu. Bkz. Ahmad Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980)**, Hil yayınları, İstanbul 2007, s. 336; Zürcher, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁰⁷ Maddelerin ilk ve değiştirilmiş halleri, tam metinler için; bkz. Kili, **a.g.e.**, s.194, 200.

1982 Anayasasında ise doğrudan sivil toplumun örgütlenmesi ile ilişkili maddeler şu şekilde yer almıştır. 1982 Anayasasının 33. Maddesinde dernek faaliyetlerinin durdurulmasıyla ilgili "...dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonabilir. Ancak, milli güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamının önlemesine yahut yakalamanın gerektiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı 24 saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim kararını 48 saat içinde açıklar aksi halde bu idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar..." ifadesi yer almıştır. 1982 Anayasasının 33. Maddesindeki bu kısıtlamalar 1983'te çıkan 2908 sayılı Dernekler Kanunu'ndaki "Hâkim ve savcılar, Türk Silahlı Kuvvetleri ve kolluk görevlileri, mülki idare hizmetindeki kadrolarda çalışanlar, ilk, orta, lise ve dengi okulların öğretmen ve yöneticileri, orta öğretim öğrencileri ve özel kanunlarda dernek kuramayacakları belirtilen kamu hizmeti görevlileri ile kanunda gösterilen suçlardan mahkûm olanlar dernek kuramazlar" ibaresi ile pekiştirilmiştir. Sendikal haklarla ilgili ise 54. Maddede "...siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, iş yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz." İbaresine yer verilmiştir. 1982 Anayasasındaki sendikal faaliyetleri kısıtlayıcı hükümlerin dışında 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmeleri, Grev ve Lokavt Kanunu ile sendikal eylemlerin ideolojik ve siyasal sınırları daraltılmış, ekonomik ve toplumsal hakları geliştirme koşulları ağırlaştırılmıştır.¹⁰⁸

Dolayısıyla 1961 sonrasında anayasal tabanda sivil toplum hareketlerine adım adım bir kısıtlama getiriliyordu. Ancak çelişkili bir şekilde ise Özal döneminde farklı bir boyutta sivil toplum hareketlerinin yükseldiğine şahit oluyoruz. Bunun sebebi Türkiye'de devletin esasen sivil toplumun değil ancak sivil toplumun siyasallaşmasının önüne geçmek istemesidir. Bir başka nokta ise toplumsal değişim kodlarının sivil toplum örgütlenmesine yansımalarıdır. Nitekim Özal öncesi dönemde, üniversiteler, basın – yayın organları, sendikal faaliyetler ile bir takım ideolojiler çerçevesinde şekillenen ve dönüşlü olarak hem siyaseti etkileyen hem de siyaseti

¹⁰⁸ Anayasa maddeleri ilk ve son hallerinin tam metni için; bkz. Kili, **a.g.e.**, s. 304, 312. Kanun metinleri için; bkz. Kaya, **a.g.e.**, s. 125, 127.

sokağa taşıyan sivil hareketler Türkiye’de kaosun sebebi olarak görülmüştür. İşte bu sebeple Özal dönemi farklılaşan ve toplumsal ihtiyaçlara göre şekillenen bir sivil toplum yapılanmasına şahit olmaktayız. Nitekim artan iç göçler, hızlı şehirleşme sorununun beraberinde getirdiği çevre problemleri, sanayileşme ile birlikte kadın istihdamının artması, 1980’lerden sonra İslamcı radikalizmin güçlenmesi vb. değişimler, toplumsal algıda ve sivil örgütlenmede mahiyet değişimine sebep olmuştur. Başka bir açıdan ise, 1980’lerden bilhassa da Türkiye’de 24 Ocak kararlarının alınmasının ardından, Türkiye’nin kapitalistleşme hızı artıyor ve toplumsal algı hem değişimin bir parçası olarak hem de Türkiye şartlarının bir getirisi olarak “ekonomi” meselesinde toplanıyordu. Ancak ne 1970’ler ne de 1980’ler Türkiye’si küresel durumdan tecrit bir yapı arz ediyordu.

3. Dünyada Değişim Paradigmaları ve Türkiye

Türkiye’de siyaseten arayışın, farklı lider profillerinin ortaya çıkışının, siyaseten çeşitliliğin ve ideolojik kampaşmaların yaşandığı bir dönem olan 70’li yılların, münferit bir Türkiye örneğini ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Nitekim 1970’ler boyunca, küresel çapta önemli bir hareketlilik ve adeta başkaldırı ortaya çıkacaktır. Bu başkaldırının büyüklüğü ve etkinliği tarihe “68 kuşağı” olarak geçen bir protest neslin ve hareketin oluşmasına neden olacaktı.

Öncelikle Avrupa’da, II. Dünya Savaşının ardından, uluslararası liderlik statüsünü çoğunlukla, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri’ne kaptırılmış görünüyordu. Bu nedenle 1980’lere giden süreçte, 1960’ların ortasından itibaren Avrupa’da da siyaseten değişim arayışı ön plana çıkmaktaydı. Bu değişim arayışı bilhassa da Sovyet Bloğu dışındaki Avrupa ülkelerinde, Komünist partilerde yaşandı. İtalya, İspanya ve Fransa’daki komünist liderler ve sözcüler “kapitalist gelişmenin anarşisine” son vermek stratejisini inşa etmeye başladılar. Esasen üniversitelerde, sendikalarda kitlesel “68 kuşağı” hareketleri de yeni bir düzen arayışına işaret ediyor, ve II. Dünya savaşından sonra uluslararası piyasalara ekseriyetle yön veren kapitalist sistemin karşısında duruyordu. Hareketin karşı çıktığı sistemin en önemli aktörü ABD olsa da, hareket ABD’de 1965’te siyahilerin sivil haklarını aramalarıyla başlamış ve Vietnam savaşıyla dünyanın çeşitli bölgelerine yayılarak, coğrafyalara

göre mahiyet değiştirmiştir. 1968 yılında, tün dünyada coşkulu bir sokak hareketine dönen 68 olaylarının protestosu, ikinci dalga olarak işçileri ve işçi örgütlenmelerini de etkilemiştir.¹⁰⁹

Küresel çapta ortaya çıkan ve Türkiye'yi de etkileyen bir başka önemli hadise ise lider değişimleri ve yeni lider profillerinin ortaya çıkışı olmuştur. Bu değişim hem 1970'lerde dünyayı saran sosyal ve ekonomik krizlerin derinleşmesinde sosyal demokrat hükümetleri sorumlu tutmuş ve bu siyasî yapının bir alternatifi olarak ortaya çıkmıştır. Bu sistem çözüm olarak; ekonomide Neoliberalizmi, siyasette yeni muhafazakârlığı ön görüyor ve ekonomik krizlerin sebebi olarak ise devletin piyasa müdahalesini gösteriyordu. Bu yeni "sağ siyasetin" toplumsal ve siyasal olarak öngördüğü; akılcı birey tipini geliştirmek ve özgür piyasa koşullarına güç kazandırmaktı. Bu yeni sağ siyasetin yeni temsilcileri ise Thatcher ve Reagan olmuştur. Başka bir açıdan bu "yeni durum" 1970'lerin sonunda Burns ve Bass tarafından geliştirilen "yöneltilen lider" (transactional leader) ve dönüşümcü lider (transformational leader) kuramını da ortaya çıkarıyordu. Dolayısıyla hatanın yapılmasını veri kabul eden ve risk alan yeni bir lider profilinin gelişimini destekliyordu.¹¹⁰ Muhafazakâr, pragmatist, modernist ve özgür piyasa ekonomisini destekleyen bu lider profilinin Türkiye'de önemli temsilcisi Turgut Özal ve kısmen de Süleyman Demirel olmuştur.

Esasen küresel çapta yaşanan değişimler, sokak hareketlerine yansıyan yeni arayışlar, siyasi tabanda yeni stratejileri yönlendiren en önemli gücün ekonomi olduğu görülmüyordu. Zira 68 Kuşağı hareketleri, hızla yükselen bir küresel bir sisteme dönüşen kapitalist sistemin karşısında duruyor, ortaya çıkan "yeni sağ"

¹⁰⁹ M. Ali Birand ve Diğerleri, **12 Mart İhtilâlinin Gölgesinde Demokrasi**, İmge yayınları, Ankara 2000, s. 160; Stephen J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789 – 1980**, Dost kitabevi, Ankara 2010, s. 356 357. Esasen Türkiye'de de "68 ve 78 kuşağı" olarak adlandırılan gençlerin ön ayak olduğu sokak olayları ve hareketlerinin Avrupa'dan etkilendiği gözlemlenmektedir. Ancak bu olayların Türkiye'de muadillerinden daha büyük bir ideolojik kamplaşma ve terör olaylarına dönüştüğü gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Türkiye esasen küresel değişim dalgalarından, 1980'lerden önce de etkilenmeye başlamıştır. Bkz. Vehbi Bayhan, *"Türkiye'de Gençlik Sorunlar, Değerler ve Değişimler"*, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013, s. 378, 379.

¹¹⁰ Veynel Bozkurt, *"Geleceğin Toplumunu Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal"*, **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul 2001, s. 176, 177; M. Zeki Duman, **Türkiye'de Liberal Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal**, Kadim yayınları, Ankara 2010, s. 190, 191.

hareketi ve yeni lider profilleri de daha liberal bir ekonomi yerleştirmeye çalışarak küresel piyasalara uyum sağlamak ve toplumsal tabanda daha rasyonel ve pragmatist bir inşa sürecine girişmeyi hedefliyordu. Her iki durumda hız kazanan bir küresel piyasa ekonomisine dolayısıyla Küreselleşme sürecine işaret ediyordu.

Özü itibariyle, Batı'nın uluslararası kapitalizmi yani ekonomik yapısıyla ve demokrasi, insan hakları, azınlık hakları gibi konuları kapsayan üst yapısıyla tüm dünyaya yayılması olan Küreselleşme¹¹¹ bu tanımla ile siyasi bir anlamı ihtiva eder ve bu modern tanımıyla, tarihsel, coğrafi vb. tanımlarından ayrılır. Küreselleşmenin bu siyasi yönü, özel mülkiyetin varlığına, kâr artırımını amaçlayan piyasa üretimine dayalıdır ve teknolojiyle birleşerek bir bakıma ideolojik bir anlam taşıyan “üçüncü dalgayla” dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştır. “Ulusların Zenginliği” teziyle 18. ve 19. yüzyılın ekonomi anlayışına önemli ölçüde yön veren dönemin ardından, II. Dünya savaşının ideolojik kamplaşmalarının kesintiye uğrayan küreselleşmenin ekonomik ve siyasi yönü soğuk savaşın görece yumuşamasının da etkisiyle 1980'lerin ardından yükselişe geçmiş ve üçüncü dalgaın yaşanmasına neden olmuştur.

Küreselleşmenin yükselişine, soğuk savaşın çözülmeye başlaması yol açarken, iletişim ve taşımacılık faaliyetlerinde maliyetleri düşüren ve ulaşım teknolojileriyle mesafeleri kısaltan teknolojik devrimler, derinleşerek yayılmasını sağlamıştır. Tüm bu gelişmelerin sayesinde 1970'lerin sonunda giderek yaygınlaşan “çok uluslu şirketler” ve bu şirketlerin üretim yerlerinin kazandığı önem, 19. Yüzyıldan bu yana, görece liberalleşen ekonomi piyasasını daha hareketli ve birbirine bağımlı hale getirmiştir. Küreselleşmenin bilinçli ideolojik bir sistem yahut doğal bir süreç olduğu kabulleri dahi kavramın bu getirisini inkâr etmez.¹¹² Bu anlamda teknoloji aracılığıyla düşen maliyetler, piyasa kapılarını dış ticarete açan küçük ve büyük ekonomiler, artan üretim faaliyetleriyle arzın talep yaratmasını sağlamış ve bir anlamda ekonominin yahut Freidman'ın işaret ettiği gibi finansın demokratikleşmesini sağlamıştır.

¹¹¹ Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (1980 – 2001)**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 10.

¹¹² Nye Jr, **a.g.e.**, s. 341- 342; Kudret Bülbül, **Zor ve...**, s. 32, 41.

Bilhassa II. Dünya savaşının ardından, Küreselleşmenin olgusunun getirdiği karşılıklı bağımlılık ağlarının artışı, Türkiye'nin de iç ve dış siyasetini de yakından etkileyecek olan pek çok uluslararası kurum ve anlaşmanın ortaya çıkması ile de yakından bağlantılıdır. Bunların başında gelen ve Türkiye'de 24 Ocak kararlarının alınmasına katkı sağlayarak büyük bir değişimin başlatıcısı olan Uluslararası Para Fonu (IMF), ödemeler dengesinde veya borç faizlerini ödemekte güçlüklerle karşılaşan "gelişmekte olan" ülkelere ve yeni piyasa ekonomilerine bir takım reformlar yapılması koşuluna bağlı olarak borç vermektedir. Sonradan Dünya Ticaret Örgütüne (WTO) dönüşen Gümrük Tarifeleri ve Genel Anlaşması (GATT) serbest ticaret kurallarını belirlemiştir ve gümrük tarifelerini düşüren çok taraflı müzakerelerin yapılmasına önayak olmaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ise en gelişmiş 30 ülkenin uluslararası ekonomi politikasını koordine ettikleri bir forum olarak işlev görür.¹¹³ Ancak bu kurumların varlığı her ne kadar uluslararası kapitalist sistemin ve küreselleşmenin politik bir ayağı olan demokratik kurumlar olarak görünse de, realite farklıdır. Yalnızca dünyada toplam üretimin büyük kısmını gerçekleştiren ekonomilerin bir araya gelerek ekonomi piyasalarına yön vermesi ve birçok üyesi bulunan uluslararası mali kuruluşlarda üye ağırlıklarının farklı olması buna delil teşkil etmektedir. Bu örneklerin ışığında, özellikle liberal ekonomi ve siyaset destekçilerinin, küreselleşme sonucunda artan karşılıklı bağımlılık ilkesi bir başka deyişle; artan ekonomik ilişkilerin yarattığı domino etkisi ülkelerarası eşitliği ve daha barışçıl bir düzeni getiriyor tezi bütünüyle gerçekçi görünmemektedir. Küreselleşmenin siyasi ve sosyal tabanda getirdiği bir takım demokratik yenilikleri de, kaçınılmaz bir teknolojik devrimin sonucu olarak görmek daha doğrudur.

Nitekim 1980'lerde mikroçipin, optik kablonun ve bilgisayarın gelişmesi üzerine ortaya çıkan "iletişim devrimi"¹¹⁴ bilgi toplumlarının ortaya çıkmasına neden olmuş, bu yeni durum merkezî yapıları ve bürokrasileri güçlendirmek yerine ağ örgütlenmelerinin yeni toplumsal karar alma mekanizmalarının ve güçlü toplulukların ortaya çıkışını sağlamıştır. Bilginin kontrol edilmesi zor bir şekilde

¹¹³Nye Jr, **a.g.e.**, s.365.

¹¹⁴Oran, **a.g.e.** , s. 11.

artarak yayılması, aynı amaçlar doğrultusunda hareket edecek grup, cemaat ve sivil toplum kuruluşlarını güçlendirerek, hükümetlere alternatif yeni siyasi renk ve seslerin gelişimine olanak sağlamıştır. Otoriter rejimlerin korunmasını zorlaştıran bu yeni durum, bu tarz rejimlerin uluslararası sistemde de imajına zarar vermeye başlamıştır. Dolayısıyla küresel sistem kaçınılmaz olarak öncelikle ekonomi piyasalarını, dolaylı olarak da siyasi ve toplumsal sistemleri dönüşüme zorlamıştır. Genel anlamda ideolojik bakımdan Küreselleşmenin, uluslararası kapitalist sistemin büyük devletlere hizmet ettiğini görmek mümkün görünse de bilgi devriminin aynı şekilde tek taraflı bir güç hegemonyası yarattığını söylemek doğru olmaz. Bilgi yayılımı hızlı ve kontrolü zordur ancak yeni sistem, siyasi politikalarda şeffaflık gerektirmektedir. İşte bu nedenlerle, küreselleşme, beraberinde yeni oluşum ve kavramların doğuşunu sağlamıştır.

Küreselleşmenin ortaya çıkışı, özellikle II. Dünya Savaşının ardından artan uluslararası kurum ve kuruluşların devletlerarası ilişkileri ön plana çıkarması, karşılıklı bağımlılık ilkesini ortaya çıkarmıştır. Bu ilişki ağlarının artması sivil toplumların ortaya çıkışı ve yaptırım güçlerinin var olmasıyla açıklanmaktadır. Yeni demokrasilerde filizlenen sivil toplum yapıları için bu güçten tam anlamıyla bahsedilemese de özel örgütler ve uluslararası örgütler, zamanla böyle bir güce sahip olmuştur. Diğer yandan bilginin artışı ve yayılması bu tür konulardaki muhtevanın da giderek derinleşmesine yol açmıştır. Kuruluşları çok eskilere dayanan kölelik karşıtı hareketlere zamanla dinsel hareketler, barış ve kadın hareketleri de eklenerek, bu tür kurumların sayıları bilhassa 1980'lerle birlikte giderek artmıştır. 1956'da 1.000'e yakın sivil toplum örgütü bulunurken bunun sayısı 1970'te 2.000'ni bulmuş ve her 10 yılda artış hızı katlanarak büyümüştür. Bu aynı zamanda toplumsal değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bilginin demokratikleşmesi ve ulaşılabilirliğinin teknolojik gelişmelerle desteklenmesi, bireyselci bir bilinci uyandırmıştır. Başka bir açıdan gelişen ve büyüyen metropoller doğal olarak kentleşme problemlerini ve yeni toplumsal kavramların ortaya çıkışını desteklemiştir. Dolayısıyla hem politik

düzeyde hem de toplumsal bir ihtiyacın sonucu olarak sivil toplumda örgütlenme eğilimi artmıştır.¹¹⁵

Çoğunlukla küreselleşme karşıtlarının işaret ettiği gibi küreselleşmenin siyasi bir ayağı olduğu da doğru bir önermedir. Küreselleşme her ne kadar bu yaklaşımın işaret ettiği gibi topyekûn bir siyasi ideoloji olmasa da küreselleşme; uluslararası ekonomi, kapitalist sistem ve sosyal yaşamla olan girift ilişkisinin yanında siyasi bağları da ihtiva eder.¹¹⁶ Bu bağlamda Siyasal küreselleşme anayasal düzenlemelerin yayılması, demokrasilerin sayısının artması ve genişlemesi, uluslararası kural ve kurumlara üye devletlerin sayısının da artmasını destekler. Ancak bu durum dünyada küresel politikalara yön veren güçlerin daha çok uygarlaşması ile değil, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla serbest kalan piyasa güçlerinin olası siyasi ve toplumsal krizlere yol açmasını engellemenin bir yolu olmuştur. Diğer yandan günümüzde Çin gibi istisnai bir örneği olsa da, kapalı ekonomileri, katı siyasi sistemleri ve buna bağlı toplumları küresel ekonomik sisteme dâhil etmek pek mümkün olmayacaktır. Bu tür krizler ekonomik küreselleşme hızını da yavaşlatacaktır ve farklı olanı sistemleri bütünleştirmek zor olacaktır. Bu sebeple ikinci dünya savaşı sonrası ve bilhassa 1980'lerin sonunda Gorbaçov'un Sovyet Dış politikasında "yeni düşünce"sini¹¹⁷ açıklaması demokrasilerin sayısının artmasının ve devletlerde otoriter yapılardaki çözümlerin yolunu açmıştır. Küreselleşme olgusunun siyasi bir ideoloji olarak şekillenmesi ve yayılmasında bir takım reel politikalar ve uluslararası dinamikler de etkili olmuştur.

1970'lerin tüm dünyayı etkileyen ve gelecek on yılı şekillendiren ilk meselesi, uluslararası ilişkileri ve para politikalarını da derinden etkileyen petrol krizi olmuş ve dünyanın her yerinde farklı sonuçlar doğurmuştur. Esasen petrol meselesinin uluslararası platforma taşınması 1960'ta Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün

¹¹⁵ Nye Jr, **a.g.e.**, s. 403 ; "Katılımcı demokrasi, sivil ağlar ve STK'lar", **Türkiye'de Sivil toplum Kuruluşları Sempozyumu 15**, 18 -19 Haziran 2004, Tarih Vakfı yayınları, s. 191,192.

¹¹⁶ Küreselleşme karşıtlarına göre herkesin eşit oranda faydalandığı ve karlı çıktığı bir uluslararası sistem yoktur. Dolayısıyla bu sistem çoğunlukla endüstriyel güçlü ekonomilere sahip devletlerin işine yarar. Ancak sistem diğer aktörleri içine almak için siyasi yapısını uluslararasılaştırır. Bkz. Paul Hirst, Thompson Graham, **Küreselleşme Sorgulanıyor**, Dost kitabevi, Ankara, 1998, s. 27, 30; İlhan, **a.g.e.**, s. 123.

¹¹⁷ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 912.

(OPEC)¹¹⁸ kurulması ile başlamış ve petrol piyasasının kuralları bu kurumla şekillendirilmeye çalışılmıştır. Ancak, petrol üreticisi ülkelerde, petrol şirketleri genellikle Amerikalı olmuştur. 1970'lerden itibaren, Arap ülkelerinde Petrol şirketlerini millileştirme akımı başlamıştır. 1973'te yaşanan Arap – İsrail savaşının küresel sonucu da, Arapların “petrol” konusunu Batı'ya karşı siyasi bir silah olarak kullanmaya başlaması olmuştur.¹¹⁹ Ancak petrol üreticisi Arap ülkelerinin petrol konusunda yaptırımcı politikaları sınırlı kalmıştır. Zira petrol konusunda ABD'nin Latin Amerika ülkeleri gibi alternatiflerinin olması ve karşılıklı çıkarların varlığı sebebiyle ambargo uygulanamaması elde fiyat artırımını stratejisinden başka alternatif bırakmamıştır. Bu da uzun vadede Batı için caydırıcı bir yaptırım niteliği kazanamamıştır.

Avrupa petrol krizinden ciddi şekilde etkilendiğinden, alternatif tasarruf önlemleri ve enerji kaynakları üretimine yönelmiş ve bu konuda yeniliklerin ortaya çıkışını sağlayarak kendini toparlamıştır. ABD'nin bu krizden etkilenmemesi ise daha evvel bahsettiğimiz karşılıklı bağımlılık ağlarına bir örnek teşkil etmiştir. Petrol üreticileri dolar rezervlerini batılı bilhassa ABD'li banklara ve şirketlere yatırarak değerlendirdince, bu durum Batılı şirketleri güçlendirmiş, öte yandan bu döviz rezervleri petrol şokundan iflas eden az gelişmiş ülkelere kredi olarak verilmiştir.¹²⁰

Dolayısıyla finansın küreselleşmesi ve ortaya çıkan devletlerarası güçlü bağlar, doğal olarak bir uluslararası düzen inşa ediyordu. Bu düzense, ortak çıkarlar ve ortak kararlar etrafında hareket eden bir devletler sistemini öngörüyordu. Bu nedenle finansın küreselleşmesi kapitalist sistemi yaygınlaştırmış ve sisteme dâhil olan ülkeleri de zorunlu olarak belli siyasi çerçevelerin içine sokmuştur. Bu bağlamda uluslararası çapta sivil çapta başlayan yeni düzen arayışları sistem getirilerini eleştirmiş, ancak 80'lere gelinen süreçte Küreselleşmeden hızla etkilenen ülkeler siyasi tabanda değişimi sistemle bütünleşmeye yöneltmişlerdir.

¹¹⁸ Orijinal adı Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC). 1960'ta kurulan teşkilatın kuruluş maksadı bilhassa petrol fiyatlarının tespiti başta olmak üzere, üye ülkelerin hepsini ortak şekilde ilgilendiren konuların çözümünü sağlamayı amaçlamaktadır. Bkz. Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 725.

¹¹⁹ Arthur Goldschmidt, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Çev: Aydemir Güler, Doruk Yayınları, İstanbul, 2011, s. 458, 463.

¹²⁰ Oran, **a.g.e.**, s. 11.

1980'lerdeki değişim ve dönüşümden bahsettiğimizde ise bunun her zaman uluslararası atmosferde topyekûn bir yumuşama ve iyileşmeye işaret etmediğini de belirtmek gerekir. Ancak ilişkileri iyileştirme çabaları 1970'lerden itibaren başlamış ve kesintilerle devam ederek 1985'e kadar gelmiş, bu tarihten başlayarak SSCB dağılına kadar Soğuk Savaş, yerini diplomasiye bırakma dönemine girmiştir.

1970'lerde gergin ilişkileri normalleştirme eğilimi iki temel konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki Helsinki görüşmelerinin nihayetinde 1972 yılında ABD ve SSCB'nin nükleer silahlar hakkında uzlaşmaya vararak imzaladıkları Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT I) olmuştur. İkinci adım, Arnavutluk hariç tüm Avrupa delegasyonlarının, ABD ve Kanada temsilcilerinin katıldığı "Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı"nın toplanarak geniş kapsamlı bir dizi paketi bilhassa insan hakları konularını ele alması olmuştur. Bu arada ABD ve SSCB arasında da ticaret ve ileri teknoloji transferleri konularında anlaşmalar başlamıştır. Ancak 1973'te yaşanan Arap-İsrail savaşında ABD'de Nixon'un orduyu alarma geçirmesi, Angola (1975-76), Etiyopya (1976 sonrası) gibi üçüncü dünya ülkelerinde Sovyetlerin etkinliğinin artması ve son olarak Sovyetlerin 1979 Afganistan işgali karşılıklı iş birliği ve yumuşak diplomasi hayallerine sekte vurmuştur.¹²¹

Özellikle sivil toplum kuruluşlarının artması ve insan hakları konularında küresel bir ilginin ortaya çıkışıyla, dönemin ABD başkanı Jimmy Carter(1977 – 1981), 1975 Helsinki'den itibaren Son Senet'in Üçüncü sepetinden yararlanarak, ABD, SSCB'yi yumuşak karnından vurmak için uluslararası çapta bir insan hakları kampanyası başlatmıştır. Arkasından, danışmanı Brzezinski aracılığıyla, SSCB etrafında ılımlı İslam'dan bir "yeşil kuşak" oluşumunu ilan etmiş bu vesileyle SSCB'ye karşı bir İslam kalkanı oluşturmak hedeflenmiştir. İslam kalkanı "ılımlı İslam"ı yerleştirerek, Hizbullah vb. radikal İslam akımlarını engelleyecek ve endişe noktası olan İran'ı çevrelemiş olacaktı. Ancak bu önlemlere karşın, Radikal İslami akım küresel çapta bilhassa da 1980'ler ve sonrasında önemli bir ivme yakalamıştır. Bu başarıda 1970'lerin sosyalist akımlarının başarısızlığı yatıyordu. Ancak yeni

¹²¹ Lee, **a.g.e.**, s. 329, 330; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 640, 641.

küresel düzenin “yeni sağ” siyasetinde daha ılımlı ve ideolojilerin yumuşatıldığı bir yeni siyasi düzen öngörülüyordu. Nitekim Türkiye’de de Radikal İslam’ın güç kazanması korkusu 12 Eylül’den sonra daha çok hissedilmiş ve Cunta rejimi darbenin hemen ardından “Kudüs Mitingi” ile darbeyi tetikleyen MSP’li siyasilerin ceza sürelerini daha uzun tutmuştu. Ancak Radikal İslam hareketi Türkiye’de olduğu gibi Pakistan, İran ve Tacikistan’da da 1990’larda da etkisini sürdürmeye devam etmiştir.¹²²

ABD için “çevreleme” politikaları bununla yalnızca Radikal İslam’ı tehdit unsuru olarak görmemiştir. Carter’den sonra ABD Başkanı olan Ronald Reagan da (1981 – 1989), ABD’nin antikomünist hareketlere tüm dünyada tam destek vereceğini duyurmuş, SSCB’nin yayılmasına karşı önlem almayı planlamıştır. Plan; Asya, Latin Amerika, Afrika ve Uzak Doğu’ya kadar fiilen uygulanabilmiştir. Ancak ABD’yi küresel sistemin başını çekecek ve hegemonya güç olmasını sağlayacak asıl hadise; SSCB’nin “yıldız savaşları” projesinin ortaya çıkışıyla itibar kaybetmesi olmuştur. Reagan’ın “Yıldız Savaşları” projesi, Sovyetlerin uzun menzilli füzelerdeki üstünlüğünü, uzay istasyonları vasıtasıyla lazer ışınlarıyla daha havadayken yok etmeyi hedefleyen bir plandı.¹²³ Her ne kadar ABD tarafından da gerçekleştirilmesi güç bir proje olsa da, Sovyetlere, ABD ile girdiği silahlanma ve teknoloji yarışı bakımından psikolojik bir geri adım attırılmış ve bu anlamda söz konusu gelişme Soğuk Savaşı çözülme sürecine sokan ilk hadise olmuştur. Diğer yandan ABD’nin bu projesi karşısında SSCB’nin güç kaybetmesi ve kazandığı petrol gelirlerini kısa vadede olumlu dönüşler alabileceği yatırımlara yönlentmeyi başaramaması, SSCB’de değişimi zorunlu kılmış ve komünist sistemin yumuşamasının önünü açmıştır.

Soğuk Savaşı bitiren siyasi hadiseler ve yerküreyi saran yeni bir dünya düzenine yönelen eğilim, Sovyetleri teğet geçmemiş ve 1985 yılında iktidara gelen Gorbaçov’un ilk yaptığı iş, içerdeki sorunlarla başa çıkabilmek için Batı’yla olan problemleri en aza indirmek girişimi olmuştur. Esasen, Brejnev dönemini şiddetle

¹²² Oran, **a.g.e.**, s. 11; Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918 - 1994**, İmge yayınları, Ankara 1989, s.519, 523; Çavdar, **a.g.e.**, s. 317, 319.

¹²³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 916.

kınayan Gorbaçov'un öngörüsü, tüm dünyayı saran yeni bir sistemin dışında kalmanın pek mümkün olmayacağı gerçeğiydi. Bu sebeple, Gorbaçov'un ilk projesi demokrasiyi genişletme ve reformun gerekliliğine inanarak yeni bir programı açıklamak olmuştur. Demokrasiyi getirecek projenin adı *Glastnost* (açıklık, şeffaflık) yapılacak reformların siyaseten karşılığı ise *Perestroyka* (yeniden inşa) olmuştur. Bu projelerle SSCB'de komünist sistem çözülmeye başlamış ve yeni küresel düzene uyumu sağlayacak kapı açılmıştır.

Gorbaçov'un ilk adımı "Ortak Avrupa Evi" kavramını ortaya atarak Avrupa'yla fikirsel bir bütünleşme sağlamak olmuştur. İkincisi, ülkenin mali enerjisini emen askeri harcamalarını azaltmak için antlaşma imzalanmış ve 1988'in Mart ayında Afganistan'dan tek taraflı çekilme kararı alınmıştır. Üçüncü olarak Gorbaçov, ulusal sosyalizmlere ve Birlik ülkelerinde yapılacak reformlara olumlu karşılık vererek *Brejnev İdeolojii*'ne¹²⁴ kuramsal olarak son verdi. Projenin en önemli kısmı ekonomi alanında liberalleşme politikasının başlaması ve 90'lara girerken toprak hariç, üretim araçlarında özel mülkiyetin kabul edilmesi olmuştur. Gorbaçov'un reform paketinin uygulama aşaması devam ederken, Batı'dan dünyaya yayılan kültürel, ekonomik ve siyasi değişim SSCB'yi oluşturan ülkeleri de etkisi altına almış ve 1987'de milliyetler krizi patlak vermiştir. 1986'nın Aralık ayının sonlarında Kazakistan'da başlayan olaylar, 1987 Ağustos'unda Litvanya, 1988 Şubat'ında Dağlık Karabağ, Mart'ta Kırım, Kasım'da Estonya'ya sıçramıştır. 1989 Kasım'ında Estonya'da başlayan hareketler Moldovya ve Gürcistan'ı etkiledi. Bu arada aynı yıl Polonya'da Komünist olmayan ilk hükümetin kurulması üzerine, Moskova'nın sessizliği, Gorbaçov'un programıyla fikren sona erdirilen Brejnev sürecinin tamamıyla ortadan kalktığının göstergesi olmuştur. Bu gelişmeler üstüne Moskova büyük oranda güç kaybetmiş, 1989'da Berlin Duvarının yıkılmasının ardından, 90'da "Tek Almanya"ya onay vermek zorunda kalmıştır. Gorbaçov'un durumu toparlamak adına başvurduğu Azerbaycan'ın işgali, Litvanya'ya gözdağı ve petrol ambargosu,

¹²⁴ Çekoslovakya'da Ocak 1968'de iktidara gelen Dubçek'in kendi sosyalizmini demokratik çizgide kurma girişiminin ardından, SSCB bunu doğu Avrupa'da olası sistem dışına kayma tehdidi olarak görmüştür. Bunun üzerine 12 Kasım 1968'de Brejnev, Komünist ülkelerin sadece sınırlı bir egemenlik hakkına sahip olduklarını ve sosyalizm tehlikedeysse SSCB'nin müdahale etmekle yükümlü bulunduğunu ifade eden ünlü açıklamayı yapmıştır. Bu açıklama daha sonra "Brejnev İdeolojii" adını almıştır. Oran, **Türk...**, Cilt I, s. 770.

ardından geniş çaplı grev ve gösteri yasağı da SSCB'nin dağılmasının önüne geçemeyecektir. Böylece Avrupa'ya yönelik komünist tehdit sona eriyor, Almanya uzlaşmacı bir şekilde birleşiyor ve 1991 yılının sonunda SSCB resmen dağılmış oluyordu. Ancak bu süreç bölgede bir takım belirsizlikleri ve küresel çapta ise daha güçlü bir aktörü ortaya çıkaracaktı.¹²⁵

SSCB'nin dağılmasıyla sona eren, Soğuk Savaş ve uluslararası düzende savaş etkisi, yerini tamamıyla “Yeni Dünya Düzeni”ne bırakmış ve ABD tek hegemonya güç olarak süreci tamamlayan ipi göğüslemiştir. Siyasal küreselleşme, sosyal bilimciler tarafından her ne kadar 90'lı yıllarla başlatılıyor olsa da 1980'ler, bu düzene küresel bir bütünleşmenin dalga dalga dâhil olduğu on yıllık bir süreçtir ve Türkiye bu on yılın daha erken yıllarında sürece dâhil olmuştur.

Türkiye'de çoğunlukla 1960'lardan sonra başlayan ve küresel eğilimlerden de etkilenen, siyasi arayışlar ve toplumsal değişim, Özal döneminin iktisat temelli politikalarıyla birleşerek Küreselleşme süreciyle tam bir bütünleşme sağlayacaktır. Böylece Türkiye; siyaseten sivilleşerek ve ideolojik pratiklerden sıyrılarak, pragmatik iç ve dış politikanın ön planda tutulduğu, iktisadi olarak sürekli gelişmeyi ve dışa açılmayı ve Liberal politikaları önceleyen, sivil toplum örgütlenmelerinde dış dünyadaki eğilimleri takip eden bir döneme girecektir. Türkiye'yi bu dönemde farklı kılan asıl mesele ise değişim temellerinin; anayasal düzen, askeri bürokrasi ve ideolojik tabandan; etkin bir siyasi lidere, iktisadi kalkınma çabalarına ve küresel bütünleşmeye kaymış olmasıdır.

¹²⁵ Oran, a.g.e., s. 13, 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZAL DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN DEĞİŞİM PARADİGMALARI

A. ÖZAL DÖNEMİ DEĞİŞİM ANAHTARLARI

Türkiye’nin toplumsal ve siyasi yapısı hiçbir dönemde uluslararası hadiselere kapalı bir yapı arz etmemiştir. Dolayısıyla Türk iç ve dış politikası sürekli olarak birbirini etkilemiş dolaylı olarak da toplumsal yapıyı etkilemiştir. Ancak bu etkileşim sürecinin paradigmaları, araçları ve sonuçları zaman içinde değişiklik gösterebildiği gibi değişim hızı bakımından da değişiklik göstermiştir. 1980’lerin Küreselleşme akımı bu değişimlerin çok hızlı yaşandığı bir süreci başlatmıştır. Tarihin her döneminde var olan, siyasi etkileşimler, küresel eğilimler bu yeni süreçte değişim dinamiğini çoğunlukla ekonomiden alarak ilerlemiştir.

Türkiye’nin 1980’lerde yaşadığı dönüşümü daha da hızlandıran hadise ise Türk iç politikasının Batı kontrolündeki küresel konjonktüre uygun şekilde bir yapılanma süreci geçirmiş olmasıdır. Bu şartlar ve Özal kimliğinin ortak çerçevede hareketi Türkiye’de önemli bir dönemin başlatıcısı olmuştur. Dolayısıyla Küreselleşme dalgası içinde değerlendirdiğimiz; demokratikleşme, Liberalleşme ve Neoliberalleşme, sivil toplumculuk gibi kavramlar bu dönemde daha yoğun şekilde Türkiye’nin siyasi ve toplumsal gündemine girmeye başlamıştır.

1960’larda ideolojik hareketler, 1970’lerin ekonomik krizlerinden ve 1980’lere giden süreçte küresel çapta yeni lider ve siyasî arayış eğilimlerinden etkilenen Türkiye için Küreselleşme süreci yeni bir olgu olmayacaktır. Ancak kurumlar ve siyasi araçlarıyla sürekli “değişim ve süreklilik” içinde olan Türkiye 1980’lerden sonra, Özal dönemi ekonomi temelli politikaların etkisi ve uluslararası kapitalist sistem araçlarının etkin kullanımıyla daha önce tecrübe etmediği şekilde hızlı bir dönüşüm sürecine girecektir.

1. 24 Ocak Kararları ve Liberal Ekonomiye Geçiş

24 Ocak kararları, Türkiye’de yeni bir dönemi başlatan ve ülkeyi küresel ekonomik sisteme dâhil eden önemli bir adımdır. Yaşanan siyasi olumsuzluklar ve

istikrarsızlıkların yanında bilhassa 1970'lerin sonunda ülkeyi çıkmaza sürükleyen ekonomik darboğaz, karaborsa, kredi musluklarının kapanması ve IMF'nin kredi yardımına ön koşul olarak, Türk ekonomisinde yapılacak bir takım reformlar sunması, Türkiye'yi bu kararları almaya mecbur bırakmıştır.

Esasen Türkiye, 24 Ocak kararları ile ekonomi de devletçi modelden liberal politikalara keskin bir dönüş yapmamıştır. Nitekim 1961 Anayasasıyla gelen ekonomik düzen “planlı karma ekonomi” modelidir ve bu sistemde hem devlet kontrolü elden bırakılmamış hem de piyasa ekonomisi kuralları da gözetilmeye gayret gösterilmiştir.¹²⁶ Ancak tamamen devletçi olmayan bu iktisadî plan dahi değişen dünya şartlarına uyum sağlamakta yetersiz kalmıştır. İkinci Dünya savaşından sonra yaşanan Soğuk Savaşta,1980'lere girerken uluslararası düzeyde, karşılıklı ilişkilerde geçmişe kıyasla daha yumuşak politikaların izlenmekte olması ve SSCB'nin çözülme sinyalleri vermeye başlaması, ABD'nin temsilcisi olduğu Batı tarzı kapitalist ekonomi modelini müttefikleri açısından da izlenmesi ve uygulanması gereken bir model haline getirmiştir. Özellikle Türkiye gibi bilhassa da Soğuk Savaş sırasında ve izleyen dönemde dış politik bağları batıyla sıkı sıkıya bağlı bir devlet için demokrasi ve ekonomik standartlarının da aynı hizaya getirilmesi gerekli görülmüştür.¹²⁷

Özal, 1979 yılında Ankara Dedeman Otelindeki bir sempozyumda sunduğu tebliğinde “serbest kambiyo rejimi” “ithalat ve ihracatın liberalleştirilmesi”, “ihracat seferberliği”, “konvertibiliteye geçiş”, “katma değer vergisi”, “toplu konut”, “serbest faiz ve serbest fiyat” kavramlarını savunmuş ve ısrarla Türkiye'nin dünya ekonomisine eklenmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu konuşmanın, 24 Ocak kararlarının temel ilkeleriyle taşıdığı benzerlik; Demirel'in başbakanlığı ve Özal'ın

¹²⁶ Gökçen, **a.g.m.**, s. 345.

¹²⁷ Türkiye'nin dış politikasının ana eksenini statükoculuk ve batıcılık ilkelerine bağlıdır. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye'nin savaşa girmeme çabaları, dış politika açısından çok taraflı ilişkilerin yürütüldüğü bir süreç teşkil etse de savaşın ardından Türkiye'nin dış politik eksenini tekrar netlik kazanacaktır. 1953'te Kuzey ve Güney Kore'yi ayıran 38. Paralelini eskisi gibi sınır kabul eden Birleşmiş Milletler anlaşmasıyla Soğuk Savaş'ın başlaması üzerine, bu süreçte Türkiye'nin Batı'dan aldığı desteğin en önemli nedeni; ABD'nin Sovyetleri Türkiye açısından bir tehdit olarak algılaması olmuştur. Truman Planı ve Marshall İdeolojileriyle derinleşen ittifakla Batı, Türkiye politikalarıyla bilhassa da Soğuk Savaş döneminde yakından ilgilenmiştir. Bkz. Behçet Kemal YeşilBursa **Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm**, IQ kültür sanat yayınları, İstanbul 2007, s. 17, 19; , Merih Turgay, **Soğuk Savaş ve Türkiye**, Ebabel yayınları, Ankara, 2006, s. 100, 115.

müsteşarlığı döneminde uygulamaya konulan kararların içeride ve dışarıda Özal'ın kararları olarak anılmasına neden olmuştur.¹²⁸ Ancak Evren ile ABD başkanı Jimmy Carter arasında geçen mektupta, Evren'in "Öncelikle Amerikan hükümeti tarafından Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Türkiye'nin toplam sorumluluğu üstlenme kararına gösterilen anlayış için minnettarlığımı ifade etmeme izin verin..."¹²⁹ ifadelerinin yer aldığı mektupta, ABD'ye açık teşekkürü, 12 Eylül darbesi, 24 Ocak kararları ve ABD üçgeninde farklı bir boyuta işaret etmiştir. Nitekim, 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı ortam ve koşullar 24 Ocak kararlarının ivedilikle uygulanması için elverişli bir hava yaratmıştır. Bir başka açıdan kararlar IMF politikalarıyla bütünleşik bir yapı arz etmekteydi. Darbeden sonra askeri kanat tarafından yönlendiren süreçte ise alınan kararların uygulanması için en uygun ismin Özal olduğuna karar verilmişti.

Kararların alındığı dönemde Süleyman Demirel tarafından Başbakanlık Müsteşarı ve Devlet Planlama Teşkilatı vekili görevlerine getirilen Turgut Özal, dönemin Maliye bakanının dahi haberi olmaksızın bu ekonomik kararlar paketini hazırlamıştır. Darbenin ardından Evren'in ilk yardım istediği kişi Özal'dı ve bu dönemde birçok parlamenter Ankara'dan uzaklaştırılmış, parti faaliyetlerinin durdurulmuş ve yönetimin sadece MGK'nın eline geçmiş bulunuyordu. Ecevit sağ bir darbeden, Türkeş ise sol bir darbeden korkarken darbe harekâtı yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmişti.¹³⁰ Bu bağlamda, Türkiye'de hem askeri kanadın yardımını talep ettiği hem de küresel çapta ön plana çıkan lider profiline uygun siyasi aktör ön plana çıkıyordu. Bir başka yandan, ANAP'ın sandık başarısı da bu uzlaşmayı tamamlayacak ve Türkiye ekonomisi temelinde farklı bir döneme girerken pragmatist siyaset güç kazanacaktı.

24 Ocak kararları ilk bakışta, IMF'nin Türkiye'ye uyguladığı diğer programlarla benzerlikler taşıyordu. Bu kararların alınmasından sonra, fiyat kontrolleri kaldırılmış, KİT ürünlerine zam politikası, devalüasyon politikası, faizlerin serbest bırakılması

¹²⁸ Veysel Bozkurt, **a.g.m.**, s. 184.

¹²⁹ Mehmet Akif Okur, "*Amerikan Belgelerinde 12 Eylül Darbesi*", <http://www.ankarastrateji.org/rapor-ve-analiz/amerikan-belgeleri-nde-12-eylul-darbesi/> (erişim tarihi: 20. 06.2015)

¹³⁰Bülent Tanör, "*Siyasi Tarih 1980 – 1995*", **Türkiye Tarihi V: Bugünkü Türkiye 1980 – 2003**, Bülent Tanör ve diğerleri (ed.), Cem yayınevi, İstanbul 2013, s. 31, 32; Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, Sabah yayınları, 1996, İstanbul, s. 8, 9.

gibi politikaların uygulanmasına geçilmiştir. Bu politikaların uygulanabilmesi için gümrük korumaları zaman içinde azaltılarak, birçok sektörde kaldırılmış, ihracat sübvansiyonlarla, bazı ayrıcalıklarla ve bir kısım özel tedbirlerle desteklenmiştir. Özellikle sanayi ürünleri ihracatı bu desteklerden daha çok yararlandırılmıştır. İthalatta, kota uygulamalarına son verilerek bir ölçüde libere edilmiştir. Gerekli yasal düzenlemeler yapılarak Özelleştirmeye hız verilmeye çalışılmış, kamunun elinde bulunan birçok sanayi ve hizmet kuruluşları, kuruluş olarak veya varlık satışı yolu ile yerli veya yabancı özel sektöre devredilmek istenmiştir. Böylece piyasada arz-talep-fiyat üçlüsüne bağlı olarak kendiliğinden bir dengenin kurulması hedeflenmiştir. Türk parasının kıymetini koruma kanununda yapılan değişikliklerle para politikalarında konvertibiliteye geçiş sağlanmış, ekonomide alınan kararlarla yabancı sermaye hareketleri serbest bırakılmış ve yurt dışından yabancı sermayenin gelişini hızlandırmak için maliye politikalarında ve vergi uygulamalarında bazı düzenlemeler yapılmıştır.¹³¹

Bu kapsamda ithalat kademeli olarak liberalize ediliyor, dış ticaret serbestleştiriliyor ve yabancı sermaye yatırımları da teşvik ediliyordu. Dolayısıyla 24 Ocak kararları yalnızca ekonomik bir takım reformları gündeme getirmesi ve uygulanmasını sağlaması açısından değil aynı zamanda toplumsal ve siyasal bir dönüşümün de yaşanmasını sağlaması açısından da önemli bir yere sahiptir. Turgut Özal, bu kararların mimarlığını yaparken, askeri yönetim de bir dizi yapısal değişiklik gerçekleştirmiş ve kararların uygulanması için uygun ortamı sağlamıştır. Öte yandan toplumsal açıdan bilhassa Türkiye'nin büyüyen kentlerinde büyük sermaye sahiplerinin sayısının artması, siyasete katılma sürecinde önceliklerin değişmesi bakımından ülkede bir kabuk değişikliğinin yaşandığı gerçeğini gösteren başka bir faktör olmuştur. Bu anlamda 24 Ocak kararları, Türkiye'nin, gelişen uluslararası kapitalist sisteme eklenmesini ve bu sistemi destekleyen Küreselleşme olgusunun içine çekilmesini sağlamıştır denilebilir. Özal dönemi bu sürecin hızla devamını sağlayacaktır.

¹³¹Gökçen, a.g.e. , s. 349, 350.

24 Ocak kararları bir kısım görüşe göre; serbest piyasaya açılmanın bir uzantısı olarak ekonomik, kültürel ve siyasal tabanda sivil toplumsal yaşamda bir canlanmayı beraberinde getirmiş, ihracat önündeki bürokratik muameleleri en aza indirmiştir. Bu bağlamda serbest piyasa ekonomisi bu modele uygun elverişli bir siyasal zeminin yerleşmesini sağlamıştır. Ekonomide bürokratik ağırlığın kalkması; liberalizm, bireysel özgürlükler, sivil toplum ve hepsinin bileşkesi olarak demokratikleşmenin farklı perspektiflerden tartışılmaya başlanmasını sağlamıştır.¹³² Bunun aksini savunan Çavdar'a göre ise; "24 Ocak kararları gelir bölüşümü büyük sermaye çıkarına daha da bozmuş, muhalefetsiz, tepkisiz, dirençsiz, halksız, basınsız, sendikasız bir otoriter rejim ortamında program en katı biçimiyle yürürlüğe konmuş" ve tam bir IMF dayatması olmuştur.¹³³ 24 Ocak kararlarının hızlı bir şekilde ve demokratik olmayan bir ortamda uygulandığı, çoğunlukla da ABD'nin hem askeri müdahaleye hem de 24 Ocak kararlarına ilgi ve memnuniyetle yaklaştığı bir gerçektir.¹³⁴

TÜSİAD ise 24 Ocak kararlarını yerinde ancak uygulamada yetersiz bulmuş, Turgut Özal da 12 Eylül yaşanmasa bu kararların uygulanmasının daha da zor olacağını belirtmiştir. Dönemin önde gelen iş adamlarından Rahmi Koç ise, fazlasıyla demokratik bir düzlemde iktisadî karar alma ve yürütme koşullarının oldukça yavaş gerçekleştiğini itiraf etmiştir. Dönemin İstanbul Sanayi Odası başkanı İbrahim Bodur da, 12 Eylül döneminin, 24 Ocak kararlarının başarısını iki kat artırdığını söylemiştir.¹³⁵

24 Ocak kararlarının alınması konusunda askerî kanadın kararlılığı ve Özal'ın ekonomi bazında bunu uygulayabilecek en uygun isim olarak öne çıkması, sivil ve askeri bürokrasi arasında ekonomi konusunda uzlaşma sağlanmasına neden olmuştur. Her ne kadar MGK, 1983'te yapılacak seçimlerde Özal başkanlığında kurulacak olan

¹³²Çaha, **a.g.e.**, s.121- 122, Aydın, **a.g.e.**, s. 310.

¹³³Çavdar, **a.g.e.**, s. 259.

¹³⁴12 Eylül askeri darbesini dünya basının da ilk duyuran ABD resmî sözcüleri ve kanalları olmuştur. ABD Başkanı J. Carter görevinden ayrıldıktan sonra yaptığı bir konuşmada, 12 Eylül Darbesiyle ABD'nin ferahladığını, Afganistan Ve İran'dan sonra Türkiye'nin istikrarının da kendileri için son derece önemli olduğunu ifade etmişti. Bkz. Bülent Tanör, **a.g.e.**, s. 33. Dolayısıyla hem IMF hem ABD açısından, darbenin 24 Ocak kararlarının uygulanmasını kolaylaştıran bir hamle olarak görüldüğü ve memnuniyetle karşılandığı söylenebilir.

¹³⁵ Mustafa Sönmez, **Türk Ekonomisinde Bunalm**, Belge Yayınları, İstanbul 1982, s. 88, 90.

ANAP'tan yana bir tavır sergilememiş olsa da bu kararların Demirel ve Ulusu hükümetleri döneminde bizzat Özal tarafından yürütüldüğü gerçeği ve küresel olarak 80'lerde bütün dünyada bir dönüşümün yaşanıyor olması, Özal iktidarının önünü açmıştır. Başka bir deyişle 24 Ocak kararları, Türkiye'de "Özal Dönemi"nin avantajı olmuştur.

Türkiye'de ANAP dönemine yönelik eleştirilerin, esas olarak ekonomik konularda yoğunlaşmış olması, ANAP hükümetlerinin sosyal dönüşüm ve ilerleme hedefine ekonomiyi koymasının bir tezahürüdür. 80'li yıllarda Türkiye'de pek çok konuda dönüşüm ve kabuk değişiminin yaşanması, merkeze iktisadî konuların konulduğu daha faydacı ve kapitalist iktisat politikalarının uygulandığı bir döneme geçiş, ilk adımda 24 Ocak kararlarının alınması ve sonraki aşamada Özal dönemi uygulamalarının bir sonucu olmuştur.

24 Ocak kararları, Küresel iktisadî sisteme entegrasyon açısından önemli bir dönemin başlatıcısı olsa da bir başka açıdan milli yatırımları durdurduğu için kredi talebini azaltarak fonlarının sanayi ve ticaret kollarına iletilmesini zorlaştıracaktır. Yüksek faizde para toplayan bankalar kredi faizlerini de yükseltince bu durum kredilere olan talebi azaltacak, bankaların belirsiz grup ve kişilerin eline geçmesini hızlandıracak ve Orta Sanayi kesiminin kaynak bulmak da zorlanmasına neden olacaktır.¹³⁶

a. Ekonomide Özalılık

Özal dönemini irdelerken ve Türkiye'nin 80'lerde yaşadığı dönüşümü anlatırken ortaya çıkan münakaşaların ekonomik politikalar ekseninde olması ve yaygın kanaatlere göre dönemsel değişimin 24 Ocak kararlarıyla özdeşleştirilerek anılması, dünyada yaşanan değişimin temel paradigmasının büyük ölçüde ekonomiye dayandığı gerçeğinden ve "Özal Siyaseti"nin ekonomiden güç aldığı noktasından hareket edilmektedir. Bu bağlamda esasen Türkiye'de demokratikleşme, sivilleşme, insan hakları alanında gelişme ve dışa açılma gibi konularda kaydedilen ilerlemeler, çoğunlukla gücünü ekonomi politikalarındaki değişimden almıştır. Türkiye'de bu

¹³⁶ Emin Çölaşan, **12 Eylül Ekonomisinin Perde Arkası**, Milliyet yayınları, İstanbul 1984, s. 183

durumun ortaya çıkışında, Özal'ın kişisel olarak siyasi, sivil, bürokratik, kültürel ve dış ilişkilerde yaşanması gereken değişimin kaynağını ekonomide görmesi, yani; öncelikli olarak iktisadi politikalara hız vermeyi gerekli görmesi etkili olmuştur diyebiliriz. Bu bağlamda İkinci ve Üçüncü iktisat kongrelerinde de iktisadi fikirlerini ortaya koyan Özal'ın yön verdiği "Özalcılık" kavramı ekonomiye ve yeni Türkiye imajına yön vermiştir.

Ekonomide Özalcılık ilkesi liberal ideolojiden ve pazar ekonomisiyle bütünleşme fikrinden ilham alarak İstikrar, Serbestleştirme ve Özelleştirme ilkelerine dayanmaktadır. Bu bağlamda kamunun gelirleri ile giderlerini eşitleyerek enflasyonu engellemek, bilhassa iç – dış ticaret ve bankacılıkta fiyat hareketlerini kısıtlayan engelleri ortadan kaldırarak, fiyat mekanizmasını işletmek, devletin ekonomide mülkiyet ve müdahale alanını daraltmak ve iktisadi karar alma süreçlerini özel sektör lehine hızlandırmak hedeflerine kilitlenmiştir.¹³⁷ Özal'ın bu iktisadi fikirlerini siyasi tabanda ANAP iktidarıyla uygulamaya geçirmeden önce Başbakan Yardımcılığı görevinde bulunduğu sürede II. İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmasında da; "Ödemeler dengesi, gelişme ve kalkınma yolundaki en önemli darboğazımızdır. Bu problemi çözenin odak noktası ihracatımızdır. İhracatımızda neler yapmamız gerektiği konusunda son bir iki yılda aldığımız tedbirlerin içerisinde güzel örnekler vardır. İhracatı sadece ürettiklerimizi dış pazarlarda satabilmek şeklinde değil, ülkemizin kapalı ekonomiden vazgeçerek topyekûn dış âleme açılması olarak anladığımı da belirteyim. Ürettiklerimizi, başka milletlerin üretimleriyle uluslararası bir rekabet platformunda teste tabi tutmadan bu üretimlerde başarılı olduğumuz kanaati subjektif olmaya mahkûmdur... Cesaretle dış âleme açılmaya devam etmeyi milli bir hedef olarak benimsemeliyiz. Ancak bu yolla ödemeler dengesi problemine kalıcı bir çözüm getirebiliriz... Sanayileşmede tabii kaynak ve imkânlarımızı kullanan ve rekabet gücüne sahip sanayileri kurmaya önem vermeliyiz..."¹³⁸ şeklinde ifade etmiştir.

¹³⁷Atilla Yayla, "Liberal Siyaset/Liberal İktisat Özal Çizgisi", **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul, 2002, s.431.

¹³⁸Barlas, **a.g.e.**, s. 240, 242.

Özal'ın başbakanlığında ise 1983 ekonomik reformları uygulamaya konmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de Özal başbakanlığı döneminde aşamalı olarak liberal iktisat uygulamaları hayata geçirilmiştir. Bu yeni iktisadî reform iki ciddi amaç üzerine inşa ediliyordu: Enflasyon ve carî işlemler açığının düşürülmesi ve ekonomide altyapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesi. Bu amaçla ilk olarak ihracata özel teşvikler sağlanmış, “ithali serbest mallar” listesi “yalnızca ithali yasaklı mallar” listesiyle değiştirilerek 30 yıldır uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme önemli ölçüde değiştirilmiş, yurtdışına giden vatandaşların yanlarında götürebilecekleri döviz miktarları artırılarak, yeni vatandaşların yurtdışı bankalarında işlem yapmalarına izin verilmiştir. 1988'den sonra yapılan düzenlemelerle ise aşamalı olarak yabancı yatırımcıların Türk sermaye piyasasına girmesi ve faaliyet göstermesi serbest bırakılmıştır.¹³⁹ Bu açıdan Türk ekonomisi büyük ölçüde dışa açılırken, Özal'a göre bu gelişmeler, Türkiye'nin siyasî ve toplumsal olarak gelişiminin de önünü açacak faaliyetlere imkân tanıyordu.

Türkiye'nin dünyaya açılmasının ve iç siyasette pek çok konunun gelişiminin ekonomiyi bağlantılı olduğunu ifade eden Turgut Özal, 4 – 7 Haziran 1992'de gerçekleştirilen III. İzmir İktisat Kongresindeki konuşmasında : “...Hedefe ulaşmanın temelinde, demokrasiyle el ele gelişen serbest pazar ekonomi sistemi yatar. Bu sisteme önümüzdeki on yıl süresinde de mutlaka bağlı kalınmalı, devletin ekonomiyi müdahalesini asgariye indirmeliyiz. Dışa açılma politikasından asla taviz vermemeli ve korumacılık gibi kolaycı yaklaşımlardan uzak durmalıyız... Devletin topladığı ve kullandığı kaynaklar milli gelirin yüzde otuzunu geçmemelidir... Devlet ticari ve endüstriyel faaliyetlere asla girmemelidir... KİT'ler derhal tasfiye edilmeli, özelleştirilmeli veya kiralanmalıdır... Hukuk reformu yapılmalıdır...21. Yüzyıl ileri teknoloji ve bilgi çağıdır. 80'li yıllarda başlayan teknoloji ihtilâli, başta elektronik ve biyoteknoloji olmak üzere bilimde sağlanan baş döndürücü gelişmeler, insanoğlunun beyin gücünü çok daha fazla kullanmasını sağlayarak önüne inanılmaz ufuklar açmaktadır. Önümüzdeki yüzyıl, bireyin ve bilginin yüzyılıdır. Bu yüzyılda, bireylerin kitleler halinde değil daha çok ufak gruplarla ve tek başlarına çalıştıkları

¹³⁹Hasan Kazdağlı, “Turgut Özal'ın iktisadi reformları”, **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), s. 460, 463.

bilgisayar, telekomünikasyon, nakliye, inşaat, turizm gibi ekonomik faaliyetlerden oluşan hizmet sektörü, toplam işgücünün yüzde sekseninden fazlasını istihdam edecektir. Mutlaka idrak etmemiz gereken husus 21. Yüzyılı şekillendirecek olan hizmet sektörünün daha yetenekli, daha bilgili insanlara ihtiyaç gösterdiğidir. Değişim bireyin bizzat kendisinden başlayacaktır. İleri memleketler arasına girebilen milletler, insanını 21. Yüzyılın gerekleri doğrultusunda eğitilebilen milletler olacaktır. Türkiye'nin bundan böyle hedefi, binlerce kişinin çalıştığı devasa fabrikalar değil bilgi çağının arkasında kalmayacak insanlar yetiştirmek olmalıdır. Ciddi hatalar yapmazsak, 21. Yüzyıl Türklerin ve Türkiye'nin yüzyılı olacaktır...”¹⁴⁰ diyerek gerek ekonomik gerekse toplumsal değişim ve dönüşümün temellerinin ne olması gerektiğinin altını çizmiştir.

Başka bir açıdan Özal, Türkiye’de ağır Fransız usulü bürokrasinin terke edilerek Anglosakson tarzı, memur ve vatandaşın karşılıklı güven esasına dayanan bir mekanizmanın tesis edilmesi gerektiğine inanmıştır. Türkiye’de gecekondulaşma ve çarpık yapılaşmanın sebebinin de imar mevzuatının ağır ve uzun olmasına bağlayan Özal, imar mevzuatında olduğu gibi vergi kanunları konusunda da bir basitleştirmenin tercih edilmesini savunmuştur. Ayrıca yeniden yapılanma konusunda vatandaşa rahatlama getirecek konunun “banka konut kredisi” olduğunu savunmuştur. Özal’a göre mahalli idareler de güçlendirilmeli ve devletin merkezi yapısı bu yolla kırılmalıydı.¹⁴¹

Özal, devlet gücünün atomize edilmesini, bürokrasinin hafifletilmesini ve bireyci bir yaklaşımın devlet ve toplum kodlarına işlenmesi gerektiğini savunmuştur. Dış politikada güçlü bir Türkiye imajının çizilmesinin de ekonomiden geçtiğine inanan Özal için gelişme ve ilerleme Türk siyasetinin temel dinamiği olmalıydı. Dolayısıyla Özal kimliği hem Küreselleşme sürecinin hem 1970’lerden sonra yükselişe geçen yeni lider algısının hem de ekonomik olarak dönüşmeye başlayan yeni Türkiye’nin tamamlayıcısı bir siyaset adamı olmuştur. Özal’ın bu kimliği, onu siyaset sahnesinde olduğu dönemin tamamında partisinin önüne geçirmiş ve “Özal dönemi” ifadesinin Türk siyasi literatürüne geçmesini sağlamıştır.

¹⁴⁰ Mehmet Barlas, **a.g.e.**, s.192.

¹⁴¹ **Devlet Yönetimi: Özal’ın Görüşleri**, Anavatan Partisi, Ankara 1983.

Özalcı politikaların bel kemiğini oluşturan Liberal politikaların, Türkiye üzerinde etkisini incelemek istatistikî bir takım verileri göz önünde bulundurmaya gerekli kılar. Öncelikle Özal dönemi dışı açılma, uluslararası kurum ve piyasalarla bütünleşme hedefini gerçekleştirirken, millî iktisatta bir el değiştirme dönemi başlamıştır. Nitekim Türk ekonomisinde Özal dönemi; ihracatın ithalatı yaklaşık % 77 oranında karşılayabildiği, dış borç stokunun Gayri Safi Milli hasılaya oranında iyi bir performansın gösterildiği ve dış borç yükünün kısmen lağvedildiği bir dönem olmuştur. Gelir – gider dengesindeki bütçe oranının düşük olması (%3.1) ve turizm gelirlerinde, dış politikaya da bağlı olarak bir artışın (%36) gözlenmesi dönemin ekonomisine dair olumlu veriler olarak öne çıkmaktadır. Ancak başka bir açıdan bu dönemde otuzaya yakın halk şirketi el değiştirerek yabancı sermayedarların eline geçmiştir. Ayrıca Türkiye'nin diğer hükümet dönemleriyle yapılan bir karşılaştırma da, bu dönemde; kamu borç yükü artmış, istihdam olanakları kısıtlı kalmış ve enflasyonla mücadele konusunda önemli bir başarı sağlanamamıştır.¹⁴²

2. Türk Siyasetinde Özal Kimliği

Soğuk Savaş süresi, yalnızca Türkiye için değil tüm dünya için arayış yılları olmuştur. “68 kuşağı” ideolojik hareketleri, 1970'lerin ekonomik krizi, siyasi tabanda yeni parti yapılanmaları ve lider arayışları küresel hadiseler olmuş ve bunlar Türkiye'yi de etkilemiştir. Dolayısıyla küreselleşme süreci bir şekilde var olmuş ve bu süreç Türkiye'yi de içine almıştır. Ancak 1980'li yıllarla birlikte, yaşanan teknolojik gelişmeler, gelişen uluslararası ticaret şartları ve hızlanan kapitalizm, iktisadi meseleleri hem siyasetin hem de toplumsal konuların merkezine yerleştirmiş ve daha faydacı politikaların geliştirildiği bir döneme hız kazandırmıştır. Dolayısıyla Özal kimliğini Türk siyasi tarihinde önemli yapan asıl mesele, gelişen uluslararası şartlara uygun bir lider olması ve 24 Ocak kararlarının alınmasıyla, Türkiye şartlarının da Özal'a ihtiyaç duymasıydı.

Öncelikle Özal 1970'li yılların sonunda popülerlik kazanan ve mevcut yapıda günün ihtiyaçlarına göre değişimi hedefleyip risk alan, geleceğe dönük politikalar geliştiren ve ortak vizyon duygusuyla hareket ederek bunu yönetilen sınıflara

¹⁴² Sönmez, **a.g.e.**, s. 114; <http://www.tuik.gov.tr/Start.do> (erişim tarihi: 20.06.2015)

aktarmak gibi politikalar çerçevesinde hareket etme eğilimi gösteren “dönüşümcü lider” (transformational leader) profiliyle uyum sağlıyordu. Ayrıca Özal, bilhassa da Batılı devletler nezdinde, Türkiye’yi dünyaya açan ve The Sunday Telgraph’ın ifadesiyle “Türkiye’yi haritaya koyan lider” olmuştur. Bunun yanında Özal, Avrupa Topluluğu (AT), IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşlar nezdinde de en güvenilir lider olmuştur. Başka bir bakış açısıyla ise Özal dönemi; Türkiye’de yolsuzluk probleminin arttığı, Kemalizm’in devlet odaklı ve kültürel değişimi öngören resmî modernleşme anlayışından koptuğu bir dönem olmuştur. Aynı zamanda 1980’lerin ekonomi ve çıkar odaklı politikaları daha bireysel, apolitik ve tüketici bir neslin yetişmesine neden olmuştur.¹⁴³ Dolayısıyla Özal dönemiyle ilgili tartışmalar farklı ideolojik yaklaşımlara göre farklılık göstermektedir. Liberal bir yaklaşımla Özal dönemi olumlu bir imaj çizebilirken, devletçi, merkezîyetçi bir bakış açısı Özal dönemini Türkiye açısından bir kayıp olarak nitelendirecektir. Ancak her siyasi dönem ve lider için gerekli olabilecek koşullar Özal için de geçerlidir. Öncelikle, Türkiye’de bu dönemin değerlendirmesinde Özal etkisinin kuvvetli bir belirleyici olduğu açıktır. 1980’lerden sonra Türkiye’de apolitik bir birey tipinin yetişmeye başladığı da doğru bir önermedir. Ancak bu dönemin hem siyasi hem de toplumsal açıdan küresel bir değişimden etkilendiğini de unutmamak gerekir. Başka bir açıdan ise, hiçbir siyasi dönem ve politikalar topyekûn bir iyiye ya da kötüye işaret etmez. Bu açıdan Özal dönemi de, olumlu ve olumsuz yönleri içinde barındıran bir dönem olmuştur. Ancak Özal’la ilgili en ortak kabul, Türk siyasetinde alışlagelmiş liderlerden farklı imaja sahip olmasıdır.

Özal’ın dışa dönük ve ideolojilerden sıyrılmış, özgürlükçü zihin yapısının gerisinde, dış dünyayı oldukça iyi tanıyan bir lider olması yatmaktadır. 1950 senesinde İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği bölümünden mezun olan Özal, 1952’de ABD’de bulunan Texas Tech Üniversitesinde ekonomi alanında eğitim görmüş ve burada bulunduğu yıllar onun siyasi kariyerine de yön verecek olan

¹⁴³“Dönüşümcü Lider Özal” için; bkz. Bozkurt, **a.g.e.**, s.171; Türkiye’de Özal dönemi toplumsal yapı için; bkz. Vehbi Bayhan, “*Türkiye’de gençlik: sorunlar, değerler, değişimler*”, Mehmet Zencirkıran (ed), **Türkiye’nin toplumsal yapısı**, s. 379, 380; Özal dönemi Kemalizm ideolojisinin değişimi için; bkz. Duman, **a.g.e.**, s. 195; Özal Dönemi yolsuzluk tartışması için; bkz. Mustafa Erdoğan, “*Türk Politikasında Bir reformist Turgut Özal*”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitabevi, İstanbul 2001, s. 28, 29.

zihinsel tavrının şekillenmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Özal'ın Batıdan oldukça etkilenen bu zihin yapısı Özal'a; Türkiye'nin hali hazırda olmadığına inandığı ancak "Batılı olma" idealine kilitleyen, reformist, ben – merkezci bir siyaseti benimseyen ve "hesapçı" bir kimlik kazandırmıştı.¹⁴⁴

1958'de Planlama Komisyonu'nda sekretarya görevini yürüten Özal 1959'da Ordonat okulunda Yedek Subay olmuştur. 1967 – 71 yılları arasında Devlet Planlama Teşkilatı'nın müsteşarlığını yürüten Özal, görevde bulunduğu sürede de plan uygulama kanununun çıkarılması, teşvik sistemleri ile özel sektörün teşvik edilmesi gibi yeniliklerin öncülüğünü yapmıştır. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından, yönetimi ele alan askeri kadro tamamen farklı kadrolarla çalışmayı tercih ederek, Özal'ı farklı bir yere tayin etmiş bunun üzerine Özal istifasını vermiştir. 1971 yılından 1973'e kadar geçen dönemde tekrar yurtdışı tecrübesi edinen Özal, bu dönemde Dünya Bankası Sanayi Dairesi'nde Danışmanlık görevini yürütmüş, 1973'te yurda döndükten sonra, tekrar bürokrasiye döneceği 1980'e kadar birçok özel kuruluşun yönetici kadrolarında görevler üstlenmiştir.¹⁴⁵ Özal'ın özel sektörde, Dünya bankasında, DTP'de görev yaptığı seneler, gerek küreselleşme kavramını ve liberalizasyon politikalarını herkesten önce kavramasını sağlamasında, gerekse Türkiye'deki ekonomik alt yapıyı ve durumu çözümlemesinde büyük imkânlar sağlamıştır. Özal'ın bu kariyeri, 1980 askeri müdahalesinin ardından kendisine tekrar müsteşarlık görevinin verilmesinde etkili olurken, 24 Ocak kararlarıyla yeni bir döneme giren ekonomik yapının idaresinde güçlü bir bürokrat olarak görülmesini sağlamıştır.

Darbenin ardından Başbakanlık Müsteşarlığı görevinde bulunan Özal'a; Kenan Evren, Turhan Feyzioğlu ve Nurettin Ersin Paşa'nın katılmış olduğu gizli bir toplantıda, uygulayacağı politikalarla ilgili talimatlar, Başbakan Yardımcısı Feyzioğlu tarafından bildirilerek, Dış İşleri Bakanlığı teklif edilmiş, Özal ise; "Ben müsteşarım ama Para – Kredi kurulu, Ekonomik Koordinasyon Kurulu, hepsi benim başkanlığım altında... Ve Başbakan da arkamda tam olarak destek verdi... Netice

¹⁴⁴Özal eğitim hayatı için; bkz. Barlas, **a.g.e.**, s. 181; Özal kimliği için; bkz. Ali Yaşar Sarıbay, "Özal'ın Toplumunu Toplumun Özal'ı", **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitabevi, İstanbul 2001, s. 153, 157

¹⁴⁵Barlas, **a.g.e.**, s. 6, 8.

itibariyle bizim işimizin yarısından fazlası içeridedir. Belki daha azı, IMF, OECD gibi dış temaslardır. Bu iki konu birlikte mütalaa edilmeden, bir ekonomi yürütülemez. Onun için sizin teklifinizi kabul edemeyeceğim... Bana vereceğiniz şey bir başbakan yardımcılığıdır. Artık eskisi gibi, arkamda başbakan yok. Yetkili olmam lazım. Onun için Maliye ve Ticaret bakanlıklarını da uhdeme vereceksiniz.” Diyerek teklifi reddetse de o dönem Hamzakoyu’nda tutuklu bulunan Demirel’in fikrini almasının ardından teklifi kabul etmiştir.¹⁴⁶

a. Özal ve Anavatan Partisi İktidarı

1983 yılının Mayıs ayında, Cunta, siyasi partilerin kuruluş çalışmalarını serbest bıraktı. Nitekim darbe bildirisinde de parlamento ve hükümetin feshedilmesine karşın siyasi partiler için böyle bir durumdan söz edilmemişti. Yalnızca; AP, CHP, MSP ve MHP genel başkanlarının durum elverişli olduğunda serbest bırakılmak üzere belli yerlerde ikamete tabi tutulduğundan bahsedilmişti.¹⁴⁷ Ancak Güvenlik Konseyini oluşturan beş general, yayınladıkları yeni bildirimlerle kurulacak partilerin kurucularını veto etme haklarını elde tutuyorlardı. Yine askerın fikrine göre orta sağ ve orta sol olmak üzere iki parti yeterli görünüyordu. Kurulan ilk parti, Orgeneral Turgut Sunalp’ın oluşturduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) oldu. İkinci Parti, orta sol olduğu kabul edilen Halkçı parti oldu. Bu partinin başında ise eski başbakanlık müsteşarı ve İsmet İnönü’nün eski özel kalem müdürü Necdet Calp bulunuyordu. Orta sağda oluşan bir başka parti Büyük Türkiye Partisi (BTP) olmuştur. Bu partinin başına ise emekli Orgeneral Ali Esener geçmiştir. Ancak Adalet Parti’li eski parlamenterlerin çoğu bu partiye geçiş yapınca Milli Güvenlik Konseyi (MGK) partiyi kapattı. Bu kapatma kararının ardından Adalet Partisi’nin bir uzantısı olacak farklı bir parti kurma arayışlarına girildi. Kurulan Doğru Yol Partisi’nin (DYP) atama işlemleri uzun sürünce Güvenlik Konseyi’nin vetosundan kurtularak seçime katılmaya hak kazanmış oldu. Ancak MSP’nin uzantısı olan Refah Partisi (RP) ve CHP’nin uzantısı olduğu düşünülen Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) vetodan kaçamadı ve seçimlere katılamadı. Dönemin seçime girmeyi de hak edecek bir başka partisi kendini milliyetçi-muhafazakâr olarak tanımlayan ve

¹⁴⁶Barlas, **a.g.e.**, s. 9, 10.

¹⁴⁷Tanör, **a.g.m.**, s. 31, 32.

belki de Konsey'in çizdiği çizgilerin dışında kalarak oldukça farklı bir imaj çizen, Genel Başkanlığını Turgut Özal'ın yaptığı Anavatan Partisi (ANAP) olmuştur.¹⁴⁸ Partinin devlet rolüne ilişkin: "Devlet, millet için vardır, devletin millet ile bütünleşmesi esastır."¹⁴⁹ tanımını yapması ANAP çizgisinin, birey ve toplum yönüne vurgu yapan siyasi anlayışında önemli bir yönüne dikkat çekiyordu.

6 Kasım 1983'de yapılan seçimlerde; ANAP oyların %45,1'ıyla 212 milletvekili, Halkçı Parti; %30,5 ile 117 milletvekili, Milliyetçi Demokrasi Partisi; %23,3 ile 71 milletvekili kazanmıştır.¹⁵⁰ Bir yıl sonra ANAP'ın isteğiyle yapılan yerel seçimlerde de seçimin kazanımı ANAP olmuş ve şehirlerin çoğunluğunu alırken, büyük şehirlerin belediyelerini kazanmıştır. Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesinin ardından sol cephede çözüm arayışları başlamış, seçimlere katılamamış olan SODEP'in kendini feshederek Halkçı Parti'ye (HP) katılması formülü geliştirilmiş ancak partinin 1986'daki kurultayında, Türk siyasal hayatının karizmatik isimlerinden biri olan İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü partinin başına geçmiştir. HP, 2 Kasım 1985'te SODEP'le birleşerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adını almıştır. Sol cephede bir başka hareket Demokratik Sol Parti'nin (DSP) kurularak siyasi faaliyetlerine başlamasıyla yaşanmış, Bülent Ecevit'in siyasi yaşayışının sürmesi sebebiyle parti başkanlığına Rahşan Ecevit getirilmiştir.¹⁵¹

Siyasi yasaklar konusu ise ancak 1987 yılında gündeme gelebilmiş ve yasakların kaldırılmasıyla ilgili halk oylamasına gidilmesi TBMM tarafından kabul edilmiştir. Halk oylaması sonucunda 75.000'lik bir farkla siyasi yasakların kaldırılması kabul edilmiştir. Bilindiği gibi siyasi yasaklar 1982 Anayasasına konulan ek maddelerle konulmuş ve Anayasa halk oylaması sonucunda yüksek bir oy oranıyla kabul edilmişti.¹⁵²

Anayasanın ek maddelerine yönelik olarak 1987'de yapılan halk oylamasından, halkın anayasaya olan itimadının azaldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Başka bir açıdan siyasi yasakların kalması, parlamentonun halkoyuna gitmeyi uygun görmesi,

¹⁴⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 271, 273.

¹⁴⁹ Duman, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁵⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 347.

¹⁵¹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 276, 277.

¹⁵² Çavdar, **a.g.e.**, s.280, 281.

sendika ve sivil örgütlerin halk oylaması konusunda bilinçli ve kararlı çalışmaları, 80'lerde ülkede yaşanan normalleşme sürecinin ve demokrasinin tesisi konusundaki kararlılık ve tutarlılığın bir göstergesi olmuştur. Ancak siyasi yasakların kalkması ve ANAP üzerinde baskıların artması, gelecek seçimler açısından ANAP'a olumsuz bir sinyal vermeye başlamıştır.

Nitekim 1987'nin 29 Kasım'da yapılan erken seçimin sonucunda; ANAP oyların %36.31'ini, SHP %24,74'ünü, DYP %19,14'ünü, DSP %8, 53'ünü, Refah Partisi %7, 16'sını, Milliyetçi Çalışma Partisi %2.93'ünü, Islahatçı Demokrasi Partisi %0,82'sini almıştır. ANAP'ın bu düşüşü 26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerde de devam edecek ve bu seçimlerin sonucunda hiçbir parti %30'un üzerinde oy alamazken, SHP % 28.7 oy oranıyla birinci parti, DYP % 25,7'yle ikinci parti olacak ve ANAP % 21.8'de kalacaktır.¹⁵³

ANAP'ın başarısında ve düşüşünde Özal kimliğinden başka bir takım faktörlerin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle 6 Kasım 1983 seçimlerinde, ANAP'la birlikte seçime katılan partilerden MDP; emekli bir general olan Turgut Sunalp tarafından, sonradan değişim geçiren ancak yapısını ekseriyetle koruyan HP ise eski CHP'li bir bürokrat olan Necdet Calp tarafından kurulmuştu.¹⁵⁴ Bu bağlamda Özal kimliği ve ANAP, hem bürokrasiden hem de askerî çizgiden uzak ve sivil siyaseti yeniden tesis etmeye en yakın parti olarak görülmüştür. Başka bir açıdan, Özal hem muhafazakâr hem yeniklere açık bir lider olarak görülüyordu ve iktisadî alanda tecrübeleri ve kariyeri olan bir liderdi. Bu açıdan da siyaseti retorikten geliştirmekten ziyade daha sonuç odaklı bir mecraya sokacağına dair kanaatleri beslemiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin yaşadığı ideolojik kavgaların ve askeri bir darbenin ardından, seçmen açısından ANAP çizgisi yeni bir siyasi soluk olarak görülmüştür. ANAP'ı başarıya taşıyan bir başka yön ise siyasi yasakların devam ediyor olmasıydı. Nitekim Demirel, B. Ecevit, N. Erbakan ve A. Türkeş gibi önemli

¹⁵³ Tanör, **a.g.e.**, s. 76, 82.

¹⁵⁴ Erdoğan, **Türkiye...**, s. 233.

siyasetçilerin siyasete dönmesi ancak 6 Eylül 1987 referandumundan sonra mümkün olacaktı.¹⁵⁵

Ancak Özal dönemiyle birlikte, sivil siyasete yumuşak bir geçiş olduğunu görmek mümkündür. Özal dönemiyle birlikte, Türkiye’de güç kazanan sivil toplum hareketleri ve demokratikleşmeden bahsederken ise bunun “görece” demokrasi olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Özal’ın siyasi yasakların kalmasına yönelik olumsuz tavrı ve seçim sistemiyle ilgili yaptığı değişikliklerin büyük partileri ve ANAP’ı avantajlı kılmasının ve meclisteki sayısal üstünlükten faydalanarak 1989’da Cumhurbaşkanı seçilmesinin¹⁵⁶ ne kadar demokratik olduğu da tartışmalıdır. Ancak yine de Özal ve ANAP çizgisinin Türkiye’de siyasi bir takım tabuları yıkması, askerî vesayetın izlerini silmeyi kısmen başarmış olması, dışa dönük bir toplum yaratma arzusu, ulus kimliğinin kırılarak farklı etnik ve dini grupların taleplerinin tartışılabilir ve gündeme getirilebilir hale gelmesi de küreselleşme bağlamında, Türkiye’de yaşanan dönüşümün parametreleri olmuştur.

3. Özal Dönemi Dış İlişkilerin Ekseni

Özal iç siyasetin ve ekonominin yeniden dizaynına verdiği önemi dış politikaya da vermiştir. Özal dış politika için: “devletin devamlılığı dış politika felsefesinin temelini teşkil eder. Siyasi mücadelede hassasiyet gösterilmesi zorunlu hususların başında dış politika gelir. Yurt savunmasının ve iktisadî gelişmenin kuvvetlendirilmesi dış politikanın ana hedefleri arasındadır” demiştir.¹⁵⁷ Ayrıca Özal “savaşmayan asker ihtilal düşünür”¹⁵⁸ sözüyle de dış politika bağlamında askeri yapının kuvvetlendirilmesini ve siyasetten uzaklaştırılan askerin yurt savunması konusunda her an hazır bulunması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Özal,

¹⁵⁵ Özal, siyasi yasakların kalmasından yana bir tavır çizmemiştir. Bu durum Özal’ın da eski siyasilerin siyasete dönmesinin partisi açısından bir risk gördüğüne işaret edebilir. Nitekim siyasi yasakların kalkmasının ardından ANAP üzerinde siyasi baskı artacak ve zaten düşmekte olan ANAP oyları daha da düşecektir. Bkz. Tanör, **a.g.m.**, s. 72, 73; Zürcher, **a.g.e.** s. 416, 417.

¹⁵⁶ 10 Haziran 1983 tarihinde kabul edilen Milletvekili Seçimi Kanunuyla ülke genelindeki %10’luk Genel Baraj ve Seçim Çevresi Barajları korunurken seçim çevreleri yeniden düzenlenmiş, ve altından çok milletvekili çıkaracak iller birden çok seçim çevresine bölünmüştür. Bir başka yeni uygulama ise “Kontenjan Milletvekili” olmuştur. Bu düzenleme ile ANAP, 1987 seçimlerinde oy kaybetmiş olsa da meclisteki çoğunluğu sağlıyordu. Bkz. Aydın, **a.g.e.**, s. 359; Erdoğan, **Türkiye’de...**, s. 237.

¹⁵⁷ Anavatan Partisi, **a.g.e.**

¹⁵⁸ Mehmet Akyol, **Beni Çok Ararsınız**, Akçağ yayınları, Ankara 2000, s. 206.

Türkiye'nin stratejik ve ekonomik açıdan kuvvetlendirilmesi için dış politikanın oldukça önemli olduğuna inanmıştır.

Özal'a göre Soğuk Savaş yumuşama evresinden sonra tek kutuplu bir sisteme doğru gitmiştir. Bu tek kutuplu dengeleme sistemi içinde Özal'ın yeni güç dengeleri olarak gördüğü odaklar ise Avrupa Birliği, Çin ve Japonya olmuştur. Bu bağlamda Özal, dış politikanın ekonomi ekseninde şekilleneceğini öngörerek, Türkiye'nin önünde üç önemli saha olan Orta Asya, Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerine açılma imkânının olduğu mantığından hareket eden bir dış politika yürütmüştür. Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'da amacı İran'ın radikal İslamcı politikalarına karşı, ılımlı, liberal, demokratik ve laik bir siyasi model ihraç etmek ve bu anlamda bağımsızlığını kazanmış olan yeni Türk Cumhuriyetleri üzerinde olası İran etkisini bertaraf etmektir.¹⁵⁹ Dolayısıyla Türkiye'nin iç siyasetine kazandırmaya çalıştığı yeni perspektifte Ortadoğu'da SSCB'nin dağılması sonrası Orta Asya ve Türk Dünyasında, ABD'nin Türkiye için biçtiği bir "rol model olma" vasfının etkisi görülmektedir. Zira Özal, ABD'yle eşgüdümlü bir dış politika izleme kararlılığını "Körfez Savaşı" boyunca bilhassa da ABD'nin İncirlik üssünü kullanma konusuna verdiği destekle perçinlemiştir.¹⁶⁰ Özal hükümetinin parti içi itirazlara rağmen ABD'ye verdiği ölçsüz desteğin altında, Özal'ın Türkiye'de gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik tabanlı dönüşüm projesinde ABD desteğine duyduğu ihtiyacı yattığı açıktır. Başka bir açıdan Özal'a göre Türkiye'nin dış politikada Batıyla olan bağlarının gevşemesi, ortaya çıkması muhtemel olan bir Rum - Ermeni etki alanını genişletebilirdi. Sonuç olarak Özal'ın yeni Türkiye inşasının bir parçası olarak Batıya verdiği destek, bilhassa Körfez Savaşında ABD'ye sağladığı askeri destek, Türk - Amerikan ekonomik ağlarını genişletmiş, Avrupa Ekonomik Topluluğuna girmeye yönelik çabalar ise Türkiye'ye demokratik açıdan kazanımlar sağlayabilmiştir.

Başka bir açıdan Özal, dış politikanın ekonomi tabanında geliştirilmesini, Türkiye'nin dışı tam açılmasının, başka bir ifadeyle Küreselleşme süreciyle tamamen bütünleşmesinin Türk ekonomisinin çok yönlü bağlar ve ilişkiler

¹⁵⁹ Berdal Aral, "Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik ve Kopuş", iç. İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002, s. 222, 291.

¹⁶⁰ Baskın Oran, **a.g.e.**, s.51, 52.

geliştirmesiyle mümkün olacağına inanmaktaydı. Nitekim Özal döneminde bir taraftan ihracatçıların bir takım ürünleri gümrük vergisi ödemeksizin ihraç edebilmeleri aşamalı olarak kolaylaştırılıp, dış ticarete mallara konulan kotalarla ilgili yeni düzenlemeler yapılırken diğer yandan dış ticaret bağları da kuvvetlendirilmiştir. Türkiye'nin İran'a yaptığı ihracat 1978'de 44 milyon dolarken, bu rakam 1985 senesinde 1.1 milyar dolara çıkmış, 1986'ya gelindiğinde Ortadoğu firmalarının Türkiye'de sayısı, geçmişe oranla kat kat artmıştır.¹⁶¹ Bu dönemde Türkiye, Ortadoğu ve ABD üçgeninde önemli bir diğer hadise Körfez Savaşı olmuştur.

Öncelikle Özal'ın ABD tecrübesinin siyasi imajının oluşmasındaki etkisi, ABD'yi dış politika bağlamında Özal'ın vazgeçilmez bir unsuru yapmıştır. Başka bir açıdan Özal, dış ticaret hacminin genişlemesi ve ekonomik olarak çok yönlü işbirliklerinin sağlanması açısından ABD ile iyi ilişkiler yürütmenin elzem olduğuna inanmıştır.¹⁶² Özal için ABD ile ilişkileri bilhassa da Körfez Savaşı sırasında önemli yapan mesele Özal'ın, Saddam Hüseyin'in Kuveyt'e saldırmasını, Türkiye'de Kürt probleminin çözümü açısından mühim görmesi olmuştur. Özal'a göre Türkiye'de bir iç mesele olan Kürt probleminin uluslararası ilişkilerle bütünleştirilmesi, Türkiye'nin bu süreçte aktif bir dış politika yürüterek Kürtlerin hamiliğini üstlenmesiyle gerçekleştirilebilirdi.¹⁶³ Bu anlamda Özal'ın dış politikaya bakışında hem iç hem de dış siyasanın yürütülmesinde tam bir kazanç durumunu gözettiğine işaret etmektedir. Esasen bu Özal siyaseti 1980'lerde Türkiye'nin küresel entegrasyon sürecinin hızlanmasına neden olan bir başka faktördür.

Türkiye, bu dönemde Türkî Cumhuriyetlerle de ilişkilerini geliştirmeye ve Türkiye küresel bir rol yüklenmeye çalışmıştır. Bu bağlamda; 1992 yılında Türkî Cumhuriyetlere bir miktar para yardımı yapılmış, Özal'ın öncülüğüyle, Türkiye, İran ve Pakistan'dan oluşan İktisadi İşbirliği Örgütü (İİÖ) yeniden canlandırılmış ve Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da oluşan

¹⁶¹Muhittin Ataman, “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel bir Anlayış”, iç. **Bilgi**, Sayı:7, Şubat 2003, s. 52

¹⁶²Duman, **a.g.e.**, s. 336, 338.

¹⁶³Ömer Faruk Gençkaya, “Turgut Özal'ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı”, s. 134; Sedat Laçiner, “1980 – 2007 dönemi Türkiye'de iç ve dış politik gelişmeler”, s. 616, ikisi de iç. İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002

bağımsız Türk Cumhuriyetleri de 1992 yılının Şubat ayında örgüte üye yapılmıştır. Ayrıca Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde, Türkiye, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'nin Aralık 1990'daki kuruluşuna da öncülük etmiştir.¹⁶⁴ Ancak Türkiye'nin küresel aktör olmak vizyonunda Türkî Cumhuriyetlerle kurulan ilişkiler başarıya ulaşamamış, Türkiye ise Özal döneminde siyasi bağlamda yüzünü büyük ölçüde AT'ye çevirmiştir. Türkiye'nin AT ile ilişkisini diğer dış politik ilişkilerden farklı kılan yön, AT'nin, Türkiye'nin üyelik başvuruları sürecinde Türk iç siyasasına yönelik eleştirilerinin Türkiye'de politik sürecin dışında toplumsal değişimi de etkilemiş olmasıdır. Dolayısıyla Küreselleşme sürecinde Türkiye - AT ilişkileri önemli bir yer işgal etmiştir.

Özal dönemi AT ile ilişkiler sürecinde; 12 Eylül askeri darbesinin ardından, küreselleşmenin etkisiyle uluslararası arenada güç kazanan demokratikleşme ve insan hakları eğilimleri karşısında Türkiye'ye kan kaybettiren durum 1982 Anayasası'nın hala yürürlükte olması ve Türkiye'de henüz tamamen sivil bir yönetime geçişin sağlanamadığına yönelik, AT kanadından gelen itirazlar olmuştur. 1983'te demokratik ortamda yapılan seçimlerin ardından sivil bir yönetime geçilmesine rağmen, yeni hükümetin 1982 Anayasasını yürürlükten kaldırmak konusundaki isteksiz tutumu, hapisane şartları ve yargılama konularında insan hakları ihlallerinin yaşanıyor olması ve bilhassa ölüm cezalarının 1984 yılına kadar sürdürülmesi, Avrupa Parlamentosunu (AP) Türkiye aleyhinde aldığı kararların başlıca dayanaklarıydı. Bunun dışında AT'nin Türkiye yönelik eleştirilerinin merkezinde yer alan diğer meseleler; Ermeni soykırımı, Kürt meselesi, yasaklı siyasilerin durumları, sivil toplum örgütlerine yönelik sınırlamalar ve tutuklanan yöneticiler olmuş ve Özal döneminde bu konular AP'nin gündemine taşınarak Türkiye aleyhindeki bir dizi kararın alınmasına sebep olmuştur.

AP, Türkiye'de insan haklarının durumu ile ilgili devam eden endişelerini Ekim 1984'te iki karar alarak göstermişti. Bu kararlardan birincisinde ölüm cezalarını ve 1983 Kasım seçimlerinden bu yana ilk kez iki mahkûmun idam kararının uygulanmış olmasını eleştirerek hükümeti infazları durdurmaya çağırmıştır. Kürt sorununu ele

¹⁶⁴ Aral, **a.g.e.**, s.238, 239.

alındığı diğer bir kararda ise Türk hükümeti “kürt azınlığa karşı sistemli bir katliam seferberliği başlatmakla” suçlanmış; Nisan 1985’te aldığı bir kararda AP, Türkiye’deki rejimi “terörün kanlı saltanatı” olarak tanımlamıştır. Bunun dışında AT, Türkiye’de dernek üyelerinin yargılanma süreçlerini ilgiyle takip etmiş, Özal yönetiminin polisi güçlendirme girişime şüpheyle yaklaşmıştır. 1985’in sonlarına doğru ise AP, Siyasal İlişkiler Komitesi’nin, Türkiye’de insan hakları uygulamalarının hala çok ilkel olduğuna dair vurguda bulunan ve Türkiye ile Karma Parlamenterler Komitesi’nin kurulmasının daha ileri bir döneme kadar askıya alınmasını tavsiye eden Balfe Raporu hazırlamıştır.¹⁶⁵ Bu raporun Türkiye açısından en önemli sonucu da Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’na bireysel başvuru imkânının sağlanması olmuştur.

Türkiye’yle AT arasında Eylül 1986’da yapılan ve sürecin ilerlemesi açısından önemli bir katkı sağlayamayan Ortaklık Konseyi toplantısında çoğunlukla insan hakları konuları yinelenirken bu iyi ilişki havası yılsonunda yeniden bozuldu. AT’nin bu sefer gündeme taşıdığı mesele Türkiye – Yunanistan ilişkileri ve Kıbrıs sorunu olmuştu. Esasen Kıbrıs sorunu ve Yunanistan’la ilişkiler, AT ve Türkiye ilişkilerini çoğunlukla meşgul eden bir konu olmuştur. Nitekim dönem Başkanı E. Noel, 1975’te Yunanistan’ın AT’ye başvurmasını, Türkiye’nin üyelik sürecini engelleyecek bir hamle olarak görerek uyarmıştır.¹⁶⁶ Yunanistan’la ilişkiler ve Kıbrıs sorunu; AT ile ilişkiler açısından olumsuz bir engel teşkil etmiş olsa da, bu dönemde Türkiye’nin tek taraflı olarak vizeyi kaldırması Özal’a göre önemli bir turizm gelirinini kapısını açmıştır.¹⁶⁷

Ancak Türkiye’yle ilişkilerin iyileştirilmesi konusunda temkinli davranan ve 1981 yılında AT’ye üye olan Yunanistan’ın, dönemin milliyetçi Andreas Papandreu hükümetinin¹⁶⁸ yaptığı tüm itirazlarına karşın, Türkiye nihai başvurusunu 1987 yılı

¹⁶⁵ İhsan Dağı, “Özal’lı Yıllarda Türk Siyaseti: İnsan Hakları, Demokrasi ve Avrupa Birliği”, iç. İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002, s.256, 58.

¹⁶⁶ Seyfettin Erol, “1971 – 1980 Dönemi Türk Dış Politikası”, iç. Adem Çaylak ve diğerleri (ed.), **Türkiye’nin Politik Tarihi**, Savaş yayınevi, Ankara, 2010, s. 530.

¹⁶⁷ Duman, **a.g.e.**, s. 329.

¹⁶⁸ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi**, Cilt II, Küre yayınları, İstanbul 2009, s. 471.

içerisinde Komisyona iletmeye karar vermiş ve Avrupa Konseyi Türkiye'nin başvurusunu Avrupa Komisyonu'na havale etmiştir.¹⁶⁹

Türkiye ve AT ilişkilerinin hiçbir dönemde sürekli olumlu yahut olumsuz bir seyir izlediği gözlenmez. Nitekim Türkiye'nin üyeliği konusunda topluluğun mevcut üyeleri ve üyelerin veto haklarının konsensüs sağlanmasının güçleştiği bir gerçektir. Özal döneminde ise Türkiye'nin dış ilişkilerde çok yönlü ve pragmatist tutumunun, Avrupa açısından Türkiye imajında belirsiz bir kimlik oluşturduğu da söylenebilir. Ancak AT ile ilişkiler Türkiye'de; demokratikleşme, siyaseten sivilleşme, sivil toplumun oluşması önündeki engellerin kaldırılması, Türkiye'nin ekonomik, kültürel ve siyasi olarak küresel düzenle bütünleşmesi açısından önemli bir parametre olmuştur. Ayrıca bu durum Türkiye'de iyi bir sistem oluşturma çabasının meşruiyet temeli olarak da önemli bir rol oynamıştır. Ancak AP, alınan bir dizi siyasi karara ve siyaseten yapılan iyileştirmelere rağmen Türkiye'yi üyelik konusunda hazır bulmamıştır. Bunun yanında insan hakları ihlalleriyle başlayan eleştirilerin eksenini giderek genişleyerek Türkiye'nin Ermenilere, Kürtlere, Yunanistan'a ve Kıbrıs'a yönelik politikalarını ve hatta yurtdışında bulunan Türkiye Komünist Partisi (TKP) yöneticilerinin yurda dönüşü üzerine havaalanında tutuklanmaları konularını gündeme taşıyarak ilişkilerin nihai hedefini ileri taşımıştır. İlişkilerde çok büyük adımlar atılamamış olmasına rağmen, Özal dönemi Türkiye'de, AT üyelik hedefini küresel sistemle bütünleşme ve demokratik değerleri sağlamlaştırma açısından sürekli gündemde tutan bir dış politik eksenin ana hatlarının olduğu bir dönem olmuştur.

4. Özal Dönemi Sivil Haklar ve Demokratikleşme Parametreleri

Özal, politik açıdan; Türkiye'de siyasetin kamu yararına çalışması, tamamen sivilleşmesi, devlet erki üzerindeki yükün hafifletilmesi ve gücün atomize edilmesini savunurken, toplumsal alanda ise düşünce özgürlüğü, din ve vicdan hürriyetinin sağlanarak bireyin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğine inanmıştı. Esasen

¹⁶⁹ Oran, **Türk...(Cilt II)**, s. 95.

Özal'ın hem siyasi hem toplumsal bakışını şekillendiren bu fikir gücünü ekonomiden liberal iktisattan alıyordu. Gücünü iktisadî yapının liberalizasyonundan alan toplumsal yapıda, 12 Eylül'ün getirdiği kısıtlamaların ve ifade özgürlüğü, insan hakları, basın yayın özgürlüğü önündeki engellerin kaldırılması gerekli görülmüş, bu meselelerin çözümü konusu siyasî tabanda ve hukukî alanda gündeme gelmeye başlamış ve adımlar atılmıştır.

Öncelikle 1936'da reform paketiyle Türk Ceza Kanununa giren ve 1951'de değişikliğe uğrayan, fikir ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan 141, 142, 163. maddeler tamamen kaldırılmıştır.¹⁷⁰ 1987'de gerçekleştirilen ilk Anayasa değişikliğiyle seçmen yaşıyla ilgili “21 yaşını doldurmuş” olma zorunluluğu değiştirilerek “20 yaşına girmiş” olma şartı getirilmiştir. Bunun dışında Anayasaya getirilen geçici 4. Madde ile 5 ila 10 yıl arası sürelerle, siyaset yapma yasağına çarptırılan siyasilerin yasakları kaldırılmıştır. 1993'te gerçekleştirilen ikinci değişiklikte radyo ve televizyon kurma ve işletme yetkilerini sadece devlete veren maddeler değiştirilerek, TRT'nin özerkliği yeniden sağlandı. Nihayet 1988 ve 1995'te yapılan bazı değişikliklerle sendikaların çalışmalarında var olan kimi kısıtlamalar da kaldırılmıştır.¹⁷¹ Türkiye'nin 80'lerde attığı çoğu demokratik adım Avrupa Topluluğu'na giden yolun açılması ve küresel demokratikleşme dalgasıyla uyum yakalama amacı gütmüştür.

Batı etkisiyle, Türkiye'de gelişme sağlanan bir başka konu ölüm cezaları konusu olmuş, 1984 yılında yaşanan son iki istisna dışında, Özal döneminde ilk olarak infazların durdurulması sağlanabilmiştir. Bunun ardından hükümet, 1985 senesinde artan işkence olayları ve kötüleşen hapisane koşullarına dair araştırmalar yapmak üzere başkanlığını Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ndeki Türk temsilcilerin yürüteceği bir Meclis Komisyonu kurulmasına karar vermiştir. Bu gelişmeyi takiben, Türkiye'de peyderpey; ceza–infaz yasasında yapılan değişikliklerle adi suçların mahkûmiyet sürelerinin yarıya indirilmesi, ölüm cezaları 30 yıl hapis cezasına

¹⁷⁰Yayla, **a.g.m.**, s. 437.

¹⁷¹Canikoğlu, **a.g.e.**, s. 167, 179.

çevrilmesi, “sürgün” cezasını kaldıran bir kanunun meclisten geçmesi ¹⁷² demokratik adımlar olarak görülmüştür.

Yaşanan demokratik gelişmeler Türkiye’nin iç siyasette liberal tavrını güçlendirirken, dünyayla bütünleşmesinde önemli katkı sağlamıştır. Başka bir açıdan ise Özal’ın teknisyen, pragmatist, sonuç odaklı ve tam olarak hiçbir ideolojiye hizmet etmeyen siyasi tavrı, toplumsal tabanda da farklılıkların kabulüne, bilhassa da etnik kimlik bağlamında Kürtlerin ve siyasi ideoloji bağlamında ise İslamcılarının ifade özgürlüğüne kavuşmalarını sağlamıştır. İslamcı hareket Özal’ın kendini ve ANAP siyasi hareketini tanımlarken “muhafazakâr” ifadesini kullanmasından güç alırken, Kürt kimliği, Özal’ın Kürt sorununu terör sorunundan ayırmak gibi bir çözüm sürecini başlatmasından güç kazanmıştır.

Özal dönemi sivil haklar ve demokratikleşme eğilimlerinde olumlu bir takım göstergelerin dışında tartışmalı görülen bazı konulara da değinmek gerekir. Bunlardan ilki 1961 Anayasası’nın özgürlükçü yapısını ekseriyetle ortadan kaldıran 1982 Anayasası’nın değiştirilmesi hususunda Özal’ın isteksiz davranması ve bu konuda aktif bir siyaset gütmemesidir.¹⁷³ Başka bir açıdan ise Özal’ın seçim sisteminde büyük partiler lehine değişiklik yapması ve ANAP’ın parlamentoda sayısal üstünlüğünden özellikle de Cumhurbaşkanlığı seçiminde faydalanmış olması¹⁷⁴ değişikliklerin uzlaşma kararına dayanması ilkesine zarar vermiştir. AT’nin de baskısıyla, kaldırılan siyasi yasaklara ilişkin ise Özal’ın “anarşi özlemciliği” ifadesi¹⁷⁵ de Özal’ın iç politikada demokratikleşme arzusu konusunda şüphelerin doğmasına neden olmuştur. Dış politika bağlamında ise, kamuoyundan bir destek gelmemesine karşın, Körfez Savaşı’nda, Özal’ın ABD’ye orantısız desteği¹⁷⁶ gücünü siyasi iradeden alan Özal ve ANAP için kamuoyunda itibar kaybına neden olmuştur.

¹⁷² Aral, **a.g.m.**, s. 241, 281.

¹⁷³ Yayla, **a.g.m.**, s. 437.

¹⁷⁴ Erdoğan, **Türkiye’de...**, s. 237.

¹⁷⁵ Tanör, **a.g.m.**, s. 72 .

¹⁷⁶ Aral, **a.g.m.**, s.234.

5. Özal Dönemi Sivil Toplum Dönüşümü

Türkiye'nin demokrasi tarihine bakıldığında, demokratik seçimlerin, halk iradesinin siyasi tabloları etkilemesi bakımından peyderpey gücünü arttıran bir faktör olduğu görülür. Esasen kamu gücünün siyasi etkisi, seçkin grupların siyasi yapıdaki manipülasyonu azaldıkça artmıştır.¹⁷⁷ Ancak Türkiye'nin demokratikleşme ve siyasi meşruiyeti tamamen kamu iradesine dayandırma süreci Batı'ya nazaran daha yavaş ilerlemiştir. Daha evvel "Özal öncesi sivil toplum hareketleri" başlığı altında da bahsedildiği gibi, Türkiye'de bu tablonun oluşmasında ki sebep; Batının siyasi ve sosyal tarihinde geçirilen evrelerin geçirilmemiş olması ve devletin "kutsal" konumunun müdahaleye ve dönüşüme açık olmamasıdır. Ancak 1980'lerle birlikte gerek küresel çapta yaşanan değişimlerin gerekse Türk siyasi hayatında yaşanan gelişmelerin sosyolojik açıdan da kısmî bir değişime neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu değişimin yaşanmasında ANAP'la birlikte siyaseten bir fikir değişiminin yaşanarak, askerin uzun bir süre için kışlasına dönmesi, uluslararası mecrada kimlik talepleri konularının insan hakları kapsamında sıklıkla gündeme gelmesi, uluslararası kurum ve bütünleşmelerin artmasıyla toplumların heterojen yapılarının olumlu kabul görmesiyle de "ulus devletin" sert ve sınırları belli yapılarının ve devletçi geleneğinin zayıflaması etkili olmuştur. Bu etki gücünü çoğunlukla ekonominin sınırları aşmasından ve liberalizasyon fikrinden almıştır.

Katı devletçi politikaların yumuşaması, 1960'ların sonu ve 1970'li yılları küresel çapta etkileyen ideolojik toplumsal farklılıklar ve kimlikler temelinde ifade özgürlüğünün önünü açarken; modernleşme, ulusal kimlik, dayanışma gibi kapsayıcı ifadelerden ziyade hava kirliliği, sağlık, turizm çevre, insan hakları, dini ve etnik haklar gibi daha özel ve dar alanlara ilgiyi artırmıştır. Bu aynı zamanda küreselleşme fikrinin kapsayıcı görünen ancak farklılaşmaların, bireysel tercih ve mikro ölçekli taleplerin önünü açan özelliğinin de bir tezahürüdür.

1980'lerden sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti karakterini oluşturan en önemli unsurlardan biri olan "Kemalizm" de yumuşamaya başlamıştır. Devletçilik ilkesi

¹⁷⁷ Derviş Kılınçkaya, "Türkiye'de Siyasal Katılma ve Seçmenlik", iç. Abdurrahman Çaycı ve diğerleri (yay.), **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Cilt:I, Sayı:I, Ekim 1987, s. 178.

büyük ölçüde zayıflarken, halkçılık, milliyetçilik ilkeleri yeni yorumlar kazanmıştır. Bunun yerine Türkiye’de güç kazanmaya başlayan, ekonomik, siyasal ve sosyolojik tabloyu etkileyen ideoloji liberalizm fikri olmaya başlamıştır.¹⁷⁸ Bu siyasi ideoloji Türkiye’de, küreselleşen dünyanın vazgeçilmez siyasi ideolojii olmanın yanında, Türk iç siyasasında da bir taraftan ANAP’ın program ve politikalarının; özelleştirme, yetki devri, belediyelere fon aktarımı ve Pazar ekonomisinin ön plana çıkarılması bir taraftan da Özal’ın inanç, dil, düşünce serbestisine vurgu yapıyor olmasından güç almıştır.

Türkiye’de büyük ölçüde iktisadi temelli gelişen, 24 Ocak kararlarının uygulanmasının ardından ANAP politikalarından güç alan ve yerleşen liberalizm fikri, siyaseti ve sosyolojik tartışmaları toplumsal tabana yayarken, farklı kimlik taleplerinin de önünü açmıştır. Türkiye’de ekonomik yapının dönüşümünden etkilenerek toplumsal yapıda değişime neden olan bir başka unsur ise köylerden kentlere yaşanan göç olmuştur.

Liberal ekonomi politikalarının uygulanmasının da etkisiyle büyük yerleşim merkezlerini iktisadi cazibe merkezi haline getirirken Anadolu’da yaşanan kapitalistleşme süreci sermaye birikiminin önünü açmış, yaşanan güvenlik problemlerinin de sürece eklenmesi, köylerden kentlere göçü artırarak kentlerde yükselen yeni bir muhafazakâr orta sınıfın ortaya çıkışını bir başka deyişle yeni bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını hızlandırmıştır.¹⁷⁹ Bu durum küresel çapta yükselişte olan İslamcı siyasal hareketlerin Türkiye’de siyasi tabanda daha çok gündeme gelmesini sağlayan iç dinamiklerden biri olmuştur.

Bu dönemde toplumsal olarak, ideolojik ve etnik kimlik bağlamında, Türkiye’de öne çıkan iki önemli hareket İslamcı hareket ve Kürt hareketi olmuştur. Kürt milliyetçiliği küreselleşmenin mikro milliyetçilik akımından etkilenirken Türkiye’nin “Türk” kimliği üzerinden ulus inşasına bir karşı duruşu, İslamcı hareket ise Türkiye Cumhuriyeti devletinin “laik” karakterine karşı bir duruşu temsil etmiştir. Bu hareketin ortaya çıkışında, bilhassa 1975’ten beri küresel çapta vurgu yapılan etnik

¹⁷⁸Ömer Çaha, **Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş yayınevi, Ankara, 2000, s. 138.

¹⁷⁹Tuncel, **a.g.e.**, s.183, 199.

ve dini taleplerin insani haklar kapsamında büyük ölçüde tartışmaya açılması etkili olmuştur. 1980'lerin Türkiye'sindeki siyasi tavır alışlar açısından ise bu iki harekete yön veren önemli unsur şüphesiz ANAP iktidarının karakteri ve Özal'ın kişisel yapısıdır. Özal'ın bir taraftan muhafazakâr kesimi kucaklaması, diğer yandan Kürt meselesiyle ilgili olarak Türkiye'de o döneme değin çoğunlukla gündeme getirilmemiş¹⁸⁰ konuları tartışmaya açması sivil tabanda bu iki toplumsal ve ideolojik harekete güç kazandırmıştır. 1980'lerden sonra Türkiye'de sosyal politikalar konusunda yükselen toplumsal talepler ise kendi kendine bir araya gelebilen sivil grupların devlet politikalarını da etkilemeye başlamasıyla yaşanmış ve bu toplumsal değişimin en önemli kalıpları olmuştur.

6. Özal Dönemi Sivil Toplum Örgütlenmesinde Yeni Yapılanmalar

Özal döneminde sivil toplum örgütlerinin Türkiye'deki durumu, hiç şüphesiz büyük ölçüde 1982 Anayasasının gölgesinde yeni bir sürece girmiştir. Önceki bölümlerde yazılanlardan hatırlanacağı gibi 1982 Anayasasında sendikal özgürlükler kısıtlanırken, sivil toplum kuruluşlarının siyasi amaç gütmeleri, siyasi faaliyette bulunmaları ve siyasi partilerden destek almaları ve diğer kamu kuruluşu niteliğindeki meslek kuruluşları ile dayanışma içine girmesi de yasaklanmıştır.¹⁸¹ Sendikal hakların kısıtlanması ve sivil toplumun gelişiminin büyük ölçüde devlet müdahalesiyle tıkanması bir bakıma 24 Ocak kararlarının uygulanmasının önüne çıkabilecek tüm sivil yahut siyasi direnişi önlemeyi amaçlarken¹⁸², aynı mantığın bir sonucu olarak “ülkeyi yeniden kaosa sürükleyebilecek bir özgürlük ortamının” da önünün kesilmesi amaçlamıştır. Oysa 24 Ocak kararlarının alınması ve uygulanması serbest piyasa ortamının gelişmesini sağlarken doğal olarak sivil toplum kuruluşlarının da önünü açılması gerekiyordu. Esasen, Türkiye'de, 1982

¹⁸⁰Kürt meselesiyle ilgili önemli konuların, Türkiye gündemine, TİP'in 29 – 31 Ekim 1970 tarihli 4. Büyük Kongresi'nde detaylı olarak taşındığını belirtmek gerekir. Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 180. Ancak bu konuyu gündeme taşıyan ilk geniş seçmen tabana sahip parti ANAP olmuştur.

¹⁸¹İbrahim Kabaoğlu, **Anayasa ve Toplum**, İmge, Ankara, 2000, s. 73. Bu yasaklar 1982 Anayasası'nın 33, 51 ve 52. Maddeleri uyarınca yapılmıştır. Bkz. Kili, **a.g.e.**, s.304, 311.

¹⁸² Muzaffer İlhan Erdost, “Demokrasi Çıkmazı”, **Marxizm ve Gelecek**, Sayı: 1, 1989, s. 178, 180.

Anayasasıyla ve Özal dönemiyle amaçlanan asıl mesele sivil toplumun sivil bir yapılanışa sahip olarak kalmasını sağlamak ve siyasallaşmasını engellemektir. Başka bir ifadeyle bilhassa da Özal döneminde, sivil toplum yapılarının ideolojik içeriklerinin yeni küresel sistemle bütünleşecek ve toplumsallaşacak şekilde yeniden yapılanması hedefleniyordu. Dolayısıyla bir sivil toplum örgütü olarak TÜSİAD'ın bu yeni döneme destek vermesi ihtilâlin ardından kapatılmayan faaliyetlerine son verilmeyen iki gönüllü kuruluşundan biri olarak kalması¹⁸³ bu savı kuvvetlendiren argümanlardan biri olarak gösterilebilir. Nitekim bu durum; sivil toplum yapılarının topyekûn şekilde zararlı görüldüğüne değil, yeni sisteme karşı siyasi yapılanmasına olumsuz baktığına işaret etmiştir.

Dolayısıyla, Türkiye'de gerek Türk siyasi tarihinin tamamında gerekse Özal dönemiyle ilgili sivil toplum konusu ele alınırken rakamsal yahut hukuksal verilere bakmak tatmin edici olmayacaktır. Türkiye'de 1980'lerin ardından da sivil toplumu farklı kılan ve dönüşümün bir parçası haline getiren asıl mesele, yeni örgütlenişlerin ve yeni kapsam ve nitelikteki yapıların ortaya çıkışı olacaktır. Hiç şüphesiz bu yeni durum, Özal döneminin getirdiği bireysellik ve özgürlük vurgusunun dışında toplumsal bir dinamikten de güç almıştır. Diğer yandan Türkiye'de sivil toplum kavramının anti militarist söylemle eş tutulması Özal dönemiyle birlikte kavramın daha da güç kazanmasını sağlamıştır.

Özal dönemi her ne kadar sosyolojik ve siyasal gelişmelerin hızlı yaşandığı ve dolayısıyla sivil toplumun gelişimi açısından oldukça bereketli bir döneme geçişi ifade etse de sonuç olarak 1982 Anayasasının uygulandığı bir dönem olmuştur. Serbest piyasa koşullarının etkinliği, devleti ekonomideki hâkimiyet alanını daraltırken, sosyal politikalar geliştirme bağlamında bireylere ve dolayısıyla sivil topluma güç kazandırmaya başlamıştır. Serbest piyasa koşulları ve uluslararası kapitalist sistemle tam eklemlenmeyle ilgili tersten bir bakış geliştirildiğinde ise, Neoliberal ekonomi politikalarının toplum üzerinde yarattığı hoşnutsuzlukla mücadelede ve devletle halk arasında tampon bir bölge oluşturma görevi sivil

¹⁸³1980 İhtilâlinin ardından olağanüstü hal kuralları gereği tüm siyasi ve sosyal örgütler kapatılarak, yönetici ve üyeleri yargılanmıştır. TÜSİAD ve Türk – İş bu uygulamanın dışında kaldılar. Bkz. Tuncel, a.g.e., s. 112.

topluma düşmektedir. Nitekim 1982’de emeğin ulusal gelirden aldığı pay %26 iken, 1988’de %16’ya gerilemesi¹⁸⁴ üzerine örgütlü işçi sınıfının bir araya gelmesi ve birtakım eylemlerde bulunması, serbest piyasa koşullarının yarattığı etkin sivil toplum örgütlenmesinin bir göstergesi ve bir anlamda bireysel özgürlüklerin önünü açan politikaların uygulanmaya başlamasının doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Özal dönemini sivil toplum açısından olumlu biçimde geliştiren bir başka mesele, Türkiye ekonomisinin dışa açılımla gelişen iletişim araçlarının, aydın gruplarında yarattığı gelişme olmuştur. Ancak bu durum da Türkiye’de sivil toplum açısından tartışmalı bir alandır. Zira bir yandan siyasetin üzerinde askeri sultanın yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamasıyla sivil toplum güç kazanırken, diğer yandan Türkiye’de 28 Şubat 1997 sürecinde Türk-İş, DİSK, Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu (TESK), Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ve Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) gibi sivil toplum kuruluşlarının militarist tavır takınması¹⁸⁵ örneğinde de yaşandığı gibi sivil toplum kuruluşları demokrasinin karşısında durarak siyasete yön vermeye çalışmıştır. Benzer tutum 12 Eylül sürecinde de yaşanmış, yarı resmi sivil toplum örgütleri kapsamında ele alınan Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odası, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği gibi kuruluşlar; demokrasi, insan hakları, özgürlük vb. ilkelerin bazı sivil toplum kuruluşları ve siyasi partilerce kötüye kullanıldığını öne sürerek askeri müdahalenin meşruluğunu savunmuşlardır.¹⁸⁶ Bu durum, toplumun liberalleşme konusunda henüz çok yetersiz olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve konuyu Türkiye’de sivil toplumun gerçekte var olup olmadığı tartışmalarına kadar götürebilmiştir.

Ancak Özal dönemiyle birlikte sivil toplumun “sivil” olarak yapılanmaya başlamasında ve farklı konu ve sorunlar etrafında teşekkül eden yeni örgütlenmelerin ortaya çıkmasında önemli bir dönemin başladığı söylenebilir. Küreselleşme sürecinin etkisiyle, Özal dönemi sivil toplum örgütlenmesinin bu “yeni” yorumuna katkı

¹⁸⁴ Kaya, **a.g.e.**,s.132.

¹⁸⁵ Canikoğlu, **a.g.e.**, s.128-129.

¹⁸⁶ Tuncel, **a.g.e.**, s.239.

sağlayan en mühim mesele köylerden kentlere yaşanan hızlı göç sonucunda sosyolojik tabanda; tüketici hakları, kayıp yakınları, hemşeri dernekleri, insan ve organ kaçakçılığıyla ve uyuşturucu gibi kötü alışkanlıklarla mücadele, toplumsal yozlaşma¹⁸⁷ gibi konuların çeşitlenmesi ve doğal olarak insanları bu konular etrafında düşünmeye sevk ederek sivil topluma ilgiyi arttırmasıdır. Başka bir açıdan şehir yaşamı bir arada huzur, güven ve barış içinde yaşamaya yönelik fikir birliği sağlama ve ortak politikalar geliştirme yönünde proje üretiminin önünü açmıştır. Şehirlere yaşanan göçün sivil toplumculuk açısından bir başka sonucu sivil toplumun önemli bir varoluş unsuru olarak kabul edilen burjuva sınıfının, şehirlerde yeni bir “orta sınıf muhafazakâr” kavramıyla tanımlanması olmuştur. Bu hem ANAP politikalarının bir sonucu hem de serbest piyasa koşullarının oluşturduğu yeni bir durumdur.

Özal dönemi, Türkiye’de sivil toplumculuğun gelişimi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olsa da, Dünyadaki örneklere kıyasla Türkiye’de hem anayasal olarak tam anlamıyla demokratik bir düzene geçilmemiş olması, hem de serbest piyasa koşullarının tam oturmamış olması sivil toplum açısından da olması gerektiği gibi bir düzenin oturmamasına neden olmaktadır. Başka bir açıdan Özal iktidarıyla, sivil toplumu gündeme getiren ve gelişiminin önünü açan mesele, “devletin küçülmesi” kavramının gündeme gelmesi olmuştur. Kamuda yükselen bu fikirleri, ANAP “bireyler devlet için değil, devlet birey için vardır”¹⁸⁸ şeklinde bir söyleme dönüştürerek uzlaşmayı siyasal bir zemine taşımıştır. Başka şekilde söyleyecek olursak: bu fikir, önü açılacak olan sivil toplum hareketlerinin, Özal döneminin yaratmaya çalıştığı burjuva toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Ancak Türkiye’de Batı’dakine benzer bir burjuva toplumu ve sivil toplum yapılanmasının oluşmasına dair şüphelerin Özal tarafından da taşındığını belirtmek gerekir. Nitekim Özal’ın “İslâm’da düzen kavramı, “Tevhid” üzerine kuruludur. Bu düzende her şey, belirli bir yere ve fonksiyona sahip olup, organik bir ilişki biçimi içinde ve az fakat öz kurallar çerçevesinde hareket etmektedir... Ahlâki

¹⁸⁷ A.g.e., s. 240.

¹⁸⁸ Sarıbay, a.g.m., s. 111.

nedenlerden dolayı, İslâmi piyasada rekabet, Batı'daki kadar kıyasıya değildir"¹⁸⁹ sözleri Türkiye'de hem Batı tarzı bir toplumsal teşekkülün hem de iktisadî ortamın sağlamanın zorluğu konusundaki fikirlerine işaret etmektedir. Yine de tüm olumsuzluklara karşın, Türkiye'de 1980'lerden sonra sivil toplum konusunda farklılaşma ve çeşitlenme yaşanmıştır. Ancak sınıflarının kümelenişi Özal döneminde de aynı mahiyette devam etmiştir denilebilir. Bu bağlamda Özal döneminde de Türkiye'de sivil toplum hareketlerinin; dernekler, vakıflar, sendikalar, kooperatifler, meslek kuruluşları, barolar ve diğer bağımsız kuruluşlar olarak kümelenişi devam etmiştir.¹⁹⁰ Ancak Özal dönemi sivil toplum hareketlerini farklı kılan ve Türkiye açısından küresel dönüşümün bir parçası yapan mesele özellikle; İslamî, kadın ve çevre hareketlerinin özel bir gelişim göstermesidir.

a. Çevre Hareketleri

Küreselleşme sürecinde pazar ekonomisinin ortaya çıkardığı güçlü işletmelerin, birçok kaynağı sorumsuzca kullanmaya başlaması, çevre kirliliği konusunun toplumsal tabanda ilgi uyandırmasına neden olmuş ve özellikle de 1980'lerden sonra bu problemin çözümüyle ilgilenen gönüllülerin bir araya gelmesini sağlamıştır.¹⁹¹ Türkiye'de ise çevre konusu 1972'de Stokholm'de yapılan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansından sonra devletin gündemine girmeye başlamıştır. Konunun ilk kez sivil toplum gündeminde değerlendirilmesini ise; resmi kurumlar oluşturulana dek, Türkiye'yi çeşitli uluslararası kuruluşlarda da temsil eden, "Türkiye Tabiatı Koruma Derneği"nin kuruluş yılı olan 1955 yılına kadar götürebilmek mümkündür.¹⁹² Ancak çevre konusunun Türkiye'de sivil toplum gündeminde daha fazla tartışılır hale gelmesi, 1980'lerden sonra olmuş ve Türkiye'de çevrecilik konusu dört ayrı oluşum içinde şekillenmiştir. Çevre konusu bu tarihlerden itibaren yasal düzenlemeler içinde yer almaya başlamış, hatta 1982 Anayasasına gönüllü kuruluşların baskısıyla çevre

¹⁸⁹Hasan Cemal, **Özal Hikayesi**, Everest yayınları, İstanbul 2013, s. 155.

¹⁹⁰Canikoğlu, **a.g.e.**, s.179, 183.

¹⁹¹ Jacquelyn Ottman, **Green Marketing Opportunity for Innovation**, Berrett-Koehler Publishers, USA 2013, s. 169, 170.

¹⁹²Çaha, **Sivil Toplum...**, s.194.

konusuyla ilgili bir madde eklenebilmiştir.¹⁹³ bir yıl sonra da Çevre Kanunu çıkarılmıştır.

Dört çevrecilik oluşumundan ilki olan bürokratik çevrecilik devlet eliyle şekillenirken uluslararası anlaşmaların bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve 1978 yılında Çevre Genel Müdürlüğü'nün kurulmasının önünü açmıştır. Bu kurum daha sonra 1989'da Çevre Müsteşarlığına dönüştürülmüştür. Kurumun bakanlığa dönüşmesi ise 1991 yılında gerçekleşmiştir. İkinci çevrecilik oluşumu olan "kurumsal çevrecilik" ise 1970'li yılların ortalarından itibaren hızla yayılmış 1990'ların ortalarına kadar hizmet verecek olan "Türkiye Çevre Sorunları Vakfı" bu çerçevede kurulmuştur. Üçüncü bir çevrecilik anlayışı yerel düzeyde yaygınlaşarak gelişen kadın hakları, katılımcı demokrasi, insan hakları gibi başka konuları da ihtiva eden "reaksiyoner çevrecilik" olmuş, bu oluşum daha sonra 1980'li yılların sonuna doğru "Yeşiller" adıyla bir siyasi parti çatısı altında toplanmıştır. Parti 1994 yılında kapatılsa da, büyük kentlerde ses getiren faaliyet alanları oluşturabilmiştir. Türkiye'de gelişen son çevrecilik oluşumu ise politik yönü bulunmayan ve yerel temelde gelişen "sosyal çevrecilik" olmuş, bu oluşum bilhassa kırsal bölge ve küçük yerleşim yerlerindeki esnaf veya serbest meslek sahibi kişiler tarafından oluşturulmuştur.¹⁹⁴

Türkiye'de genel olarak çevre konusunda bölgesel olarak halkı bilgilendirme çalışmaları yürüten çevre kuruluşlarının, bu vesileyle kamuoyunda bir baskı grubu oluşturarak dolaylı şekilde politikaları etkilediği söylenebilir.¹⁹⁵ Bu bağlamda Türkiye'de siyaseten etkin bir "çevreci" grup yahut partinin oluşmasına imkân sağlayacak kadar büyük gelişmeler yaşanmasa da, çevre konusunun 1980'lerden sonra güç kazanmasının, Türkiye'nin küresel süreçten etkilenmesinin bir ifadesi olmuştur.

¹⁹³ 1982 Anayasası 56. Maddeye münderiç çevre hükmü şu şekildedir: "...çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir..." Bkz. Kili, a.g.e., s. 313.

¹⁹⁴ Çaha, a.g.e., s. 195, 199.

¹⁹⁵ İsmail Gökdayı, **Çevrenin Geleceği yaklaşımlar ve politikalar**, Türk Çevre Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 243.

b. İslamcı Hareketler

Türkiye’de İslamcı gruplar ve devlet arasında yaşanan çekişme Cumhuriyetin kurulduğu andan itibaren var olmuştur. Zira Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren yüzünü Batı’ya dönerek modernitenin kaynağını Batı kurum ve ilkeleri olarak kabul etmesi, laikliği ise toplumun ve devletin temel felsefesi olarak konumlandırması, İslamcı kesimin tepkisine neden olmuştur. Özal dönemiyle kırdan kente göçün hız kazanması neticesinde muhafazakâr kitlenin şehirlerde genişlemesi ve İslamî eğilimleri ağır basan yeni bir bürokratik kadronun önün açmış olması daha çok yer bulması İslamcı hareketin 1980 sonrası Türk siyasetinde etkin bir yer edinmesinin önünü açmıştır. Başka bir açıdan ise Türkiye’de İslamcı hareketlere güç kazandıran parametreler İran Devrimi ve küresel eğilimlerin dışında, iç siyasette Özal figürüyle muhafazakâr kimliğinin ön plana çıkması etkili olmuştur.¹⁹⁶ Özal, laikliğin ancak devletlere ait bir özellik olabileceğine dikkat çekerek; halkın kafasındaki, mollanın kafasındaki ve Kuran’ın hedef aldığı olmak üzere üç tür İslâm olduğunu, asıl olanın ise Kuran İslam’ı olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷

Konjonktürel olarak ise Türkiye’de İslamî talep, beklenti ve yaşam tarzının siyasal tabanda arayışa geçmesi, 1979 İran İslâm Devriminden¹⁹⁸ etkilenmiştir. 1980’li yıllarla birlikte sosyolojik olarak değişime uğrayan ve legalleşerek şehirlerde canlanmaya başlayan dini oluşumlar ve cemaatler, giderek artan bir heyecanla siyasi tabanda da yer edinmeye çalışmıştır. İslâm’ın siyasal tabanda bu yeniden keşfi, gerek ideolojik gerekse sivil toplum örgütlenmesi ölçeğinde dini oluşumların önünü açmıştır.

¹⁹⁶ Nitekim Özal’ın “Devletimiz laikdir. Ama milletimizi bir arada tutan, ebedi birliğimizde en güçlü şekilde hizmeti olan, esas rolü olan da İslam’dır” ifadeleri alışlagelmiş milli kimlik ifadesinden farklı bir boyut taşır. Bkz. Duman, **a.g.e.**, s.373.

¹⁹⁷M. Sait Yazıcıoğlu, “*Özal’ın İslam Anlayışı ve Dini Özgürlükler*”, içi. İhsan Dağı (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul 2001, s. 202, 206

¹⁹⁸ Dinsel uyanışın en dramatik sonucu dili, mezhebi ve Şii ulemanın siyaseten etkin bir rol oynamasından ötürü İran’da yaşanmıştır. 1979 İran Devrimi’nin lideri Ayetullah Humeyni, 1963’te Rıza Şah’ın laik politikalarına karşı koymasının sonucunda 1964’te sürgüne yollanmış ve daha sonra Paris’e yerleşmiştir. Humeyni, Avrupa bulunduğu sırada köktendinci mesajları yaymak hususunda daha etkin bir saha bulabilmiş ve İran halkının da desteğini sağlamıştır. 1 Şubat 1979’da İran’a dönen Humeyni liderliğindeki yeni şeriat cumhuriyeti 11 Şubat 1979’da kurulmuştur. Bkz. Goldschmidt, **a.g.e.**,s. 489, 491.

Göle, Türkiye’de İslamcı hareketlerin iki farklı karakterine vurgu yapmaktadır. Buna göre; siyasal İslamcı tavır İran devrimini örnek alarak toplumun yeniden İslamileştirilmesini ve bir İslam devletinin kurulmasını öngörmektedir. Kültürel İslamcı tavır ise, dine ve devlet karşısında bireye önem vermektedir. Dolayısıyla siyasal tavır “yukarıdan aşağı” devrim modeli sunarken, kültürel tavır “aşağıdan yukarı” cemaat tabanında bir dönüşümü önceler.¹⁹⁹ Bu bağlamda eylem ve tepki tabanında kendini gösteren siyasi tavrın aksine, İslamcı aydınlar “ayetlerin sloganlaştırılması”na karşı çıkarak farklı bir dönüşüm anahtarına işaret etmektedir.²⁰⁰ Dolayısıyla bu İslamî uyanış Türkiye’de cemaat bağlamında toplumsal, bürokratik kadrolarla ise siyasi olarak yer edinmeye başlamıştır. Esasen bu tavır küresel olarak sanayileşen toplumlarda modernliği akılcılığa indirgeyen görüşün karşısında yükselişe geçmiştir. Bu durum Türkiye’de İslamcılığın 1980’lerden sonra yükselişinin psikolojik boyutunu oluşturmuştur.

Bu dönemde İslamcı harekete güç kazandıran bir başka mesele ise, 1983’den itibaren oluşturulmaya çalışılan “muhafazakâr orta sınıf oluşturma” siyasetinin, ekonomik yönden kuvvetlenmekte olan ve İslamî eğilimleri ağır basan bir işadama sınıfını ortaya çıkarmasıdır.²⁰¹ Bu etkin sınıf 1990 yılında, İslamcı hareketin iktisadî alanda önemli bir temsilcisi olacak Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği’nin (MÜSİAD) kurulmasını sağlamıştır.

c. Kadın Hareketleri

Her sivil toplum ayağının Türkiye’deki gelişimine bakıldığında köklerini epeyce geriye götürmek mümkündür. Ancak 1980’li yıllar bu hareketlerin ivme kazanmasında önemli bir dönemi işaretlemektedir. Bu bağlamda 80’lerin güç kazanan bir başka hareketi, çoğunlukla kadın haklarını gündeme getirmekte başı çeken ve patriarkal sistemi eleştiren feminist hareketleri zikretmek gerekmektedir.

¹⁹⁹ Nilüfer Göle, **Modern Mahrem**, Metis yayınları, İstanbul 2000, s. 145.

²⁰⁰ Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan**, İdefix yayınları, İstanbul 2002, s. 252, 254.

²⁰¹ Tuncel, **a.g.e.**, s. 223.

Bu yıllara gelindiğinde, Osmanlı döneminden beri varlığını bir şekilde sürdüren kadın hareketlerini “sivil feminizm” olarak ayıran yön, küreselleşmenin ivmesiyle etkileşimin artması ve kadın hareketinin kavramsal alanının genişlemesi gibi unsurların yanında, Türkiye’de yaşanan sosyolojik dönüşümden de etkilenmesi olmuştur.

Türkiye’de toplumsal kültür gruplarını üç bölüme ayıran Tekeli’ye göre, ilk grubu ataerkil geleneklere bağlı yaşayan kırsal grup oluşturur ki burada kadının konumu aşağıdadır. İkinci grup ise sanayileşmiş ve Batılı değerleri kabul etmiş kentsel kültür grubudur. Bu grupta toplumsal baskıdan özerkleşen kadın, daha özgür ve erkekle eşit durumdadır. Üçüncü grup ise kentte yaşayan ancak geleneksel değerleri kırmamış yeni kentli kültür grubudur. Ancak sanayileşmenin ve kapitalistleşmenin hız kazanması, iç göçleri hızlandırarak kentsel kültür grubunun genişlemesine sebep olmuştur.²⁰² Dolayısıyla 1980’lerde artan kente göçler, kadının statüsünün değişmesi ve geleneksel zihin kalıplarının dönüşümü açısından önemli bir dönem olmuştur. Nitekim 24 Ocak kararları ve ardından Özal politikalarının özel sektöre canlılık kazandırması ve kadın istihdamının yaygınlaşması, küreselleşmenin iletişim olanaklarını genişletmesi, “liberal” ideolojinin güç kazanmasının kadın hakları konusunu daha fazla gündeme getiriyor olması, 80’lerde kadın hareketlerini önünü açan başlıca meseleler olmuştur.

Tekeli’ye göre Türkiye’de feminist hareketlerin başlangıcını, kadınların çok sayıda dernek kurduğu ve yayın yaptığı II. Meşrutiyet’e kadar taşımak mümkündür. Ancak 1980’lerden sonra feminist hareketin darbeye karşı yükselen ilk tepki grubunu oluşturması, demokratik hakların aranması hususunda feminizmi 80 sonrası dönem açısından farklı kılmaktadır.²⁰³ Çaha ise Türkiye’de feminizmin dört aşamadan geçtiğini ve bu hareketin 1975’le başladığını savunmaktadır. İlk aşaması olarak kabul gören ve 1975 – 1980 yılları arasında gelişen “gizil dönem”de sol ideolojinin baskınlığı ön planda olmuş, Birleşmiş Milletlerin 1975 yılını “kadın yılı”, 1975 – 1980 yılları arasını ise kadın 10 yılı olarak ilan etmesinin ardından Türkiye İşçi

²⁰² Şirin Tekeli (haz.), **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim yayınları, İstanbul 2011, s. 19, 20.

²⁰³ Tekeli, **a.g.e.**, s. 28, 31.

Partisi harekete geçmiş ve aktivist kadın hareketlerinin önünü açmıştır. Feminizmin Türkiye’de 2. evresi olan “uyanış evresi”, 12 Eylül askeri darbesinin sivil toplum hayatını faaliyet alanında ve yasal olarak tamamen sonlandırmasının ardından, feministlerin 1981 yazında YAZKO çatısı altında “kadın” konusuyla düzenlediği sempozyumla başlamıştır. Feminizmin son evresi olan “dönüşme evresi” ise 8 Mart 1985’te Dünya Kadınlar gününün kutlanmasıyla başlamış ve feminizmin farklı söylemlerinin arasında sınırların çizilerek çeşitliliğin artmasını sağlamıştır.²⁰⁴

Türkiye’de etkin bir kadın hareketliliğinin Osmanlı’dan beri var olduğu bir gerçektir. Ancak 1980’ler sonrasını hem teknolojinin gelişiminin fikirlerin yalnızca feminizm konusunda değil, farklı konularda da çabuk yayılıp taban bulmasını sağlaması hem de kadın istihdamının bilhassa da Türkiye’de artarak kadının konumunun daha fazla sorgulanmasını sağlaması farklı bir feminist hareket doğurmuştur. Başka bir açıdan ise Türkiye’de kadın hareketleri yalnızca feminizmle sınırlı kalmamıştır. 1980 sonrasının, kadının toplumdaki yerinin sorgulanması konusunda İslami bakış açısının da öne çıktığını ve feminizmin karşısında durduğunu belirtmek gerekir.

Bilhassa Göle’nin ayrımını yaptığı siyasal İslam, kadını iman ve cihad yolunda bir “mümine” ve “mücahide” olarak nitelendirmiştir. Bunun yanı sıra İslamcı aydın ve yazarlar, gelişen ve hızla yerleşen modernizm şartları içinde kadının; eğitim, aile yaşantısı, çalışma hayatına katılması konularında gelenekler ve modernizm arasında feminizmin karşısında bir tutum sergilemişlerdir.²⁰⁵ İslamcı hareketlerin bu bağlamda Türkiye’de feminizmin yükselişini engellediği söylenebilir.

Gerek İslamcı gerekse feminizm tabanından güç alan kadın hareketleri Türkiye’de siyasi karar alma süreçlerini etkileyecek büyük bir etki oluşturamamış görünseler de toplumsal dinamizmin ve bilincin sağlanması, Başka bir açıdan fikirlerin eyleme dönüştürülmesi açısından önemli olmuşlardır.²⁰⁶ Aynı zamanda bu

²⁰⁴Çaha, **Sivil Kadın...**, s. 142, 147.

²⁰⁵Göle, **a.g.e.**, s. 151, 155

²⁰⁶1980 sonrası feminist hareketler dayak ve taciz gibi konularda değişik eylemler sergilemiş, İslamcı kadın hareketleri ise “İslam’ın kadına verdiği değerler” çerçevesinde bir retorik geliştirmişlerdir. Bkz. Aydın, **a.g.e.**, s. 441, 442. Bu durum 1980’lerde kadın konusunun farklı açı ve yaklaşımlarla ön plana çıkmasını sağlamıştır.

hareketler, Türkiye'de daha evvel gündeme gelmeyen konuların tartişılmasını sağlayarak 1980'ler Türkiye'sinin kabuk değişimine önemli bir katkı sağlamışlardır.

SONUÇ

Küreselleşme kavramı; Soğuk Savaş dönemi sonrası Uluslar arası sitemi açıklamak ve muhtelif senaryoları anlamlandırmak bakımından önemli bir kavram haline gelmiştir. Uluslararası ilişkilerin iktisadî, kültürel, dini vb. çok yönlü boyutu, doğal olarak Küreselleşmenin de tartışma kapsamını geliştirmiştir. Diğer yandan karşılıklı karmaşık ilişki ağlarının artması, etkileşim süreçlerinin hız kazanarak belirsizliği de beraberinde getirmesi, Küreselleşmenin ne olduğu ve neyi kapsadığı konusunda çeşitli görüş ve fikirlerin öne çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu durum, kavramın, tarihsel boyutlarıyla beraber sistemsel öğelerini de ortaya koymayı gerekli kılmıştır. Bu gereklilik özellikle, 1970'ler sonrasında hız kazanan ve sonraki yirmi yılı önemli ölçüde etkileyen, Küreselleşme süreciyle ortaya çıkmıştır.

1970'lerde yaşanan petrol krizi, SSCB ve ABD arasında yaşanan silahlanma tehdidinin yarattığı gerginlik, teknolojik hızın beraberinde getirdiği belirsizlik uluslararası dengelerin özellikle de iktisadi açılardan ne kadar hassas bir dengeye geldiğini göstermiştir. Bu durum uluslararası kurum ve kuruluşların üye devletler ve ilişkiler üzerine belli kurallar koyarak standardizasyon sağlama sürecine hız vermiştir. SSCB'de Gorbaçov döneminin ardından, Komünizm tehdidinin de kısmen ortadan kalkması, sürece hakim hegemonyanın Batı olmasına katkı sağlamış, nihayet Soğuk Savaşın, SSCB'nin dağılmasıyla son bulması Batı tipi demokrasi ve iktisadî ideolojilerinin, yeni küresel düzene hızla yön vermesini sağlamıştır. Bu ideolojilerin küresel alanla bütünleşme konusunda adımlar atan devletlerarası ilişkilerin çoğalmasını sağlarken, çok uluslu şirketlerin artarak güç kazanmasına neden olmuştur. Uluslararası piyasalarda daha fazla yer edinme ve 1970'li yılların küresel ekonomik krizlerinden kurtulma formülü olarak ise Neoliberal ekonomi politikaları devreye girmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle bilginin herkes tarafından ulaşılabilir bir niteliğe bürünmesinin ise bireyciliğe vurgu yaptığı ve devlet erkindeki gücün kırıldığına işaret etmiş, bu durum uluslararası kurum ve anlaşmaların da etkisiyle, demokratikleşme hareketlerine hız kazandırmıştır. Teknolojinin gelişmesi, sanayileşme hamleleri, yeni çalışma kollarının ortaya çıkışı, iş gücünde insan emeğinin azalması vb. bir takım faktörler, metropollerin genişlemesine neden olurken toplumsal yapıda değişimler meydana getirmiş ve kentleşme süreçlerini

hızlandırmıştır. Hızlı kentleşme ve göç hareketleri daha önce sivil toplumu harekete geçirmeyen önemli ve farklı konuları gündeme getirmeye başlamıştır. Bunlardan ilki şehirlerde kalabalık nüfusun ve sanayileşmenin getirdiği çevre problemleri olmuştur. İkinci olarak ise kentleşmenin getirisiyle iş kollarında daha fazla kadın istihdamının yaşanması, kadınları kırsal yaşam koşullarına nazaran daha fazla sosyal hayata katılması doğal olarak kadınlarla ilgili problemlerin (ayrımcılık, şiddet, istihdam, eğitim vs.) daha fazla gündeme taşınmasına neden olmuştur. Küreselleşme süreci, sivil toplumda siyasi ve düşünsel hareketler çok, iktisadî ve sosyal problemler üzerinde müteşekkil kurumları desteklemiştir. Başa bir açıdan Küreselleşme, evrensel değerleri ve bütünleşme fikrini savunurken paradoksal olarak tikel olanı da koruma eğilimi içine girmiştir. Dolayısıyla Küreselleşme süreci, entegrasyon fikrinin tartışıldığı ancak uygulamada radikal hareketlerin de desteklendiği bir dönem olmuştur. Küreselleşme döneminde, tikelin evreselleşmesi hususunu radikal İslamcı hareket besleyecektir. Neyin tikel neyin evrensel olduğuna ise küresel sürecin hegemon kültürü yön verecektir.

Küreselleşme sürecinin hızı 1980'lerden sonra artmaya başlamıştır. Bu süreci diğer küreselleşme süreçlerinden ayıran, iktisadî sisteme entegrasyonların çoğalması ve kapitalizmin teknolojik unsurlarla hız kazanmasıdır. Soğuk Savaş'ın Yumuşama döneminden itibaren, evrensel değerleri içeren ve uluslararası ilişki ve etkileşimlere yön veren ideolojilerin korudukları eşit güç ve etkileşim alanı yer değiştirmeye başlamıştır. Dolayısıyla bilhassa 1980'lerin ardından hegemon bir ideoloji olarak Liberalizm ve Neoliberalizm, hegemon bir kültür olarak kapitalist Batı kültürü süreci domine etmiştir. Bu süreçte milliyetçilik fikri mikromilliyetçilik ile yer değiştirirken, yerel dinî hareketler marjinal ve radikal görülmeye başlanmış, "barış içinde bir arada yaşama" ve "hoşgörü" fikri doğal olarak hegemon bir kültür varlığına işaret ederek ve ötekileştirici bir tavrın varlığını korumuştur. Türkiye de, 1980 sonrası dönem, küresel sisteme uyum çabalarının oldukça yoğun olduğu bir döneme işaret etmiş ve Türkiye hızla paradoksal Küreselleşme olgusundan etkilenmeye başlamıştır.

Türkiye'de siyaseten ve toplumsal değişim süreci 1961'den sonra yaşanmaya başlamıştır. Bu dönem 1961 Anayasasının, Türk Anayasal tarihi içinde yapılacak bir değerlendirme neticesinde, daha demokratik ve liberal olduğu görünen yapısından

güç almıştır. Anayasanın yapısı sayesinde pek çok farklı ideolojiye sahip parti, sivil toplum örgütü kurulmuş ve gerek parlamentoda gerekse farklı sosyal yapılanmalarda seslerini duyurabilme imkânı bulmuştur. Bu farklılaşma zemini var olan siyasal partilerde değişimleri ve kopmaları meydana getirirken diğer yandan Türkiye’de o döneme değin hiç tartışılmamış konuları gündeme taşıyan partilerin (TİP örneği gibi) kurulmasına imkân vermiştir. Bu değişik yapılanmalar hem sivil toplum tabanında yaşanan dinamikler güç almış hem de bu dinamikleri tetiklemiştir. Siyaseten yaşanan bir başka değişim ise liderler konusunda olmuştur. Türk siyasetinin aşina olduğu liderler bu dönemde siyasi argüman ve politikalarını farklılaştırabilirken (İsmet İnönü örneği gibi) Türk siyasi hayatının hiç alışık olmadığı farklı lider tipleri de bu dönemde ortaya çıkabilmiştir. Türkiye’nin 1960’larda ve 70’lerde yaşadığı ideolojik kamplaşma ve ekonomik bunalımların da küresel hadiselerden etkilendiğini belirtmek gerekir. Nitekim “68 Kuşağı” eylemleri tüm dünyada yankı bulmuş, 1970’lerin ekonomik krizi, Thatcher ve Reagan gibi politikacıların Küreselleşmeye yön verecek ekonomi politikalarını geliştirmesine neden olmuştur. Ancak Türkiye’nin bu dönemde küresel hadiselerden etkilenmiş olması Küreselleşme sürecine tamamen dâhil olduğuna da dayanak oluşturmaz. Nitekim bunun için bir zihniyet değişimi gerekmektedir ve Türkiye bu döneme esas itibariyle 24 Ocak kararlarının alınması ve Özal iktidarıyla birlikte girecektir. Yine de 1961 sonrasında Özal dönemine geline süreci; Türkiye’nin politik ve sosyal düzlemde arayış içinde olması, farklı fikir ve oluşumların önünü açması bakımından bir hazırlık dönemi teşkil etmiştir. Başka bir açıdan ise Türkiye’de bu sürecin ideolojik çatışmaların yön vermesi ve başarısız “koalisyon hükümetleri”nin kurulması ve askeri açıdan da darbe ortamının oluşturulması, toplumsal bilinci farklı bir arayışa yönlendirmiştir. Türkiye’de, 24 Ocak kararlarının alınması ile başlayan bu değişim ve dönüşüm sürecinin, hızlı karar alma ve uygulamalarla hayata geçirilmesi, 12 Eylül darbesinin yarattığı antidemokratik ortamla etkili olmuştur. Yine Türkiye’nin 1970’lerde yaşadığı iktisadî krizler ve başarısız hükümetler dönemi, siyasi tabanda farklı bir isim ve hareket arayışına yönelmiştir.

Bu dönemde Türkiye Küreselleşme değer ve getirilerine sıkı sıkıya bağlı bir lider olan Özal’la tanışmıştır. Küresel olarak 1980’lerden sonra uluslararası

hadiselere ekseriyetle iktisadî şartların yön veriyor olması, Türkiye içinde ise 24 Ocak kararlarının en iyi uygulayıcısının Özal olarak görülmesi bu dönemde Türkiye’de değişim ve dönüşümün ivmesini hızlandırmıştır. Özal dönemini Türkiye’sini farklı kılarak, küresel sisteme entegrasyonunu sağlayan hadiseler şunlar olmuştur:

- 1961 sonrası dönemi, Türkiye’yi; Anayasal yapı, ideolojik kutuplaşma ve çekişmeler etkilemiştir. Ancak 1980 sonrası döneme, hegemon bir ideoloji olarak Liberalizm fikri yön vermiş ve dönemi şekillendiren unsurlar çoğunlukla ekonomi politikaları olmuştur,
- 1961 sonrası dönem ekseriyetle koalisyon hükümetlerinin kurulduğu bir dönemdir. Türkiye’de, bu dönemde de etkin lider profilleri ortaya çıksa da, iktidar olma hususunda uzun dönemli bir istikrar sağlayabilen bir parti yahut lider ortaya çıkmamıştır. Ancak 1980 sonrası, dönem Türk siyasi tarihine “Özal Dönemi” olarak geçecek ve Özal figürü, partisi ANAP’ın önüne geçecektir.
- 1961 sonrası dönemin sosyal örgütlenmeleri ve entelektüel yapılarına çoğunlukla yine ideolojik kamplaşmalar yön vermiştir. Ancak bu döneme hegemon bir ideolojinin yöne vermesi ve Liberal politikalar, siyasetin ideolojik retorikten çok pragmatik ve sistemle bütünleşme çabalarını ön plana koyan hamleleri ortaya çıkaracaktır. Yine bu dönemde 1982 Anayasasının da yapısından etkilenerek sivil oluşumlarda siyasi temayüllerin önü kesilecektir.
- 1961 sonrası dönemde devletin laik karakteri korunmaya devam ederken, Özal dönemiyle birlikte “muhafazakârlık” güç kazanacak ve küresel İslamcı akımların da etkisiyle bu dönemde “sağ” siyaset Türkiye’de güç kazanmaya başlayacaktır.
- Bu dönemde etkin şekilde devletçi ekonomi politikaları terk edilerek, kalkınma ve sanayileşme programlarına hız verilecek bu durum sanayileşmeden daha hızlı gelişen bir “kentleşme” sürecini ortaya çıkaracaktır. Bu kentleşme süreci doğal olarak çevre sorunlarına eğilimi artırırken, kadın istihdamı ve kadın sorunları da sivil toplum örgütlerinin gündemine taşınmaya başlayacaktır.

Özal döneminin tüm bu getirileri Türkiye’yi Küreselleşme sürecinin içine çekmiş ve bu dönemi, Türkiye’nin diğer değişim ve dönüşüm süreçlerinden farklı kılmıştır. 1980 sonrası dönem Türkiye’de, küresel sistemle tam bir entegrasyon sağlanma amacının güdüldüğü bir dönem olmuştur. Bu durum Türkiye’de milli iktisat ve politikaların, siyasete hakim ideolojik çekişmelerin, kısmî olarak ortadan kalktığı bir döneme işaret etmiştir. Ancak bu dönemin tamamen demokratik bir şekilde işlediği, Türk iktisadî ve toplumsal yapısının Liberal ideolojiyle tamamen birleştiği ve nihayet Türkiye’nin küresel sisteme tamamen entegre olduğu varsayımına da işaret etmemektedir. Zira Küreselleşme hali hazırda, sistem içindeki toplum ve devletlere de eşit olanaklar sunmamaktadır. Türkiye’nin bu süreçte de yoğun şekilde üyelik çabası harcadığı AB’yle olan ilişkilerinde ciddi engellerle karşılaşması, ekonomik dönüşümün yaşandığı süreçte üye devletlerin eşit şekilde yönetim ve karar alma hakkının bulunmadığı IMF ile kurulan sıkı bağların; kurumun, Türk ekonomisi üzerinde önemli bir etki alanı oluşturmasını sağlaması da bu duruma delil teşkil etmiştir. Türkiye’nin içi dinamikleri açısından bir değerlendirme yapıldığında ise benzer tablo ortaya çıkar. Küreselleşme fikrinin getirileri, Batı kurum ve kültür yapılarından etkilenmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de on yahut yirmi yıllık bir süreçte kamu erkinden tamamen bağımsız Batı tipi bir sivil toplum geliştiğini ileri sürmek de akılcı görünmemektedir. Bir başka açıdan ise Türkiye’de bu dönemde önemli bir sanayileşme süreci yaşansa da, bunun Küresel sisteme entegre her ülkede eşit şekilde yaşanmadığı da bir gerçektir. Küresel eğilim ve kültür, metropol yaşamını ve hizmet sektöründe gelişimi teşvik ederken, teknoloji ve sanayileşme hızının göç oranıyla paralel ve orantılı bir gelişme izleyememesi, toplum beklentilerine eşit oranda cevap veren bir yapıyı da ortaya koyamamaktadır. Dolayısıyla 1980 sonrası dönemde, Türkiye’nin Küreselleşme sürecine entegrasyon çabaları, önemli bir değişim sürecini başlatmıştır. Ancak bu gerçeğin, Türkiye’nin sürecin olumlu yönlerinden eşit şekilde süreçten pay aldığı sonucunu da doğurmaz. Sistemin paradoksları olduğu gibi, Türkiye’nin de bu dönüşüm sürecinden geçerken, olumlu ve olumsuz öğelerinden etkilendiği gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

Bu çalışmanın ortaya çıkardığı bulgular birkaç açıdan önemlidir. Türkiye’de Özal dönemi bağlamında yapılan çalışmalar ekseriyetle salt siyasi hadiselerle yahut

dönemin olumlu mu yoksa olumsuz bir dönem mi olduğu tartışmalarına saplanmaktadır. Küreselleşme ve Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar ise kavramsal bir takım değerlendirmelerle yetinmektedir. Özal döneminin, küreselleşme temasıyla işlenmesi ve bu dönemin değişim paradigmalarının bu açıdan ele alınması hem tarih hem de uluslararası ilişkiler disiplini açısından önem taşımaktadır. Aynı zamanda çalışma sosyal bilimlerin birbirinden ayrılmaz parçalar olduğu gerçeğini bir kez daha ortaya koymuştur. Bu bağlamda hangi sosyal bilim disiplinine ait olursa olsun hiçbir olgunun tarihsel perspektiflerden ve kanıtlardan tecrit edilerek açıklanamayacağının da önemi ortadadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Acun, Fatma, (ed.), **Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, Siyasal kitabevi, Ankara 2010

Akyol, Mehmet, **Beni Çok Ararsınız**, Akçağ yayınları, Ankara 2000

Anthony Giddens, **Elimizden Kaçıp Giden Dünya, Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Yeniden Şekillendiriyor?**, İstanbul 2000

Arslan, Adnan **Küreselleşmenin Neresindeyiz**, İnsan Yayınları, İstanbul 2012

Arthur Goldschmidt, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Çev: Aydemir Güler, Doruk Yayınları, İstanbul, 2011

Artun, Ali, (der.), **Çağdaş Sanat ve Kültürizm Kimlik ve Estetik**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013

Behçet Kemal YeşilBursa, **Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm**, IQ kültür sanat yayınları, İstanbul 2007

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002

Bilge, Muhittin, **Türk Modernleşmesi ve Sivil toplum**, Binyıl yayınları, Ankara 2009

Bülbül, Kudret, **Küreselleşme Okumaları**, Kadim Yayınları, Ankara 2006

Bülbül, Kudret, **Zor ve Rıza Küreselleşmeler Arasında Türkiye**, Küre Yayınları, İstanbul 2009

Canaktan, Çoşkun, **Gerçek Liberalizm Nedir?**, T yayınları, İzmir 1994

Canikoğlu, Meltem Dikmen, **Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri**, Seçkin yayınları, Ankara 2007

Cemal, Hasan, **Özal Hikayesi**, Everest yayınları, İstanbul 2013

Çaha, Ömer, **Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş yayınevi, Ankara, 2000

Çaha, Ömer, **Sivil Toplum Aydınlar ve Demokrasi**, İz Yayıncılık, İstanbul 1999

Çakır, Ruşen, **Ayet ve Slogan**, İdefix yayınları, İstanbul 2002

Dağı, İhsan, **İnsan Hakları Küresel Siyaset ve Türkiye**, Boyut yayınları, İstanbul 2000

Davutoğlu, Ahmet, **Stratejik Derinlik, Küre Yayınları**, İstanbul 2012

Deniz Baykal, **Siyasal Katılma Bir Davranış İncelemesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970

Duman, M. Zeki, **Türkiye’de Liberal Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal**, Kadim yayınları, Ankara 2010

Emin Çölaşan, **12 Eylül Ekonomisinin Perde Arkası**, Milliyet yayınları, İstanbul 1984

Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995

Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007

Feroz, Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980)**, Hil yayınları, İstanbul 2007

Fukuyama, Francis, **The end of History and The Last Man**, Perennial Newyork 2002

Gökdayı, İsmail, **Çevrenin Geleceği yaklaşımlar ve politikalar**, Türk Çevre Vakfı Yayınları, Ankara 1997

Göle, Nilüfer, **Modern Mahrem**, Metis yayınları, İstanbul 2000

- Held, David ,Anthony McGrew, **Globalization Anti Globalization**, Blackwell Publishing, USA Malden
- Huntington, Samuel P., **The Clash of Civilizations and The Remarking World Order**, Simon & Schuster, Newyork 2003
- Huntington, Samuel, **Üçüncü Dalga 20. Yüzyılın Sonlarında Demokratlaşma**, Çev: Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007
- İlhan, Attila, **Hangi Küreselleşme**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997
- İnsel, Ahmet, **NeoLiberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, Birikim Yayınları, İstanbul 2005
- Jelavich, Barbara, **Balkan Tarihi**, Cilt II, Küre yayınları, İstanbul 2009
- Kabaoğlu, İbrahim, **Anayasa ve Toplum**, İmge, Ankara, 2000
- Karpat, Kemal, **Kısa Türkiye Tarihi (1908 – 2002)**, Timaş yayınları, İstanbul 2012
- Karpat, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş yayınları, İstanbul 2010
- Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş yayınları, İstanbul 2010
- Kaya, Gazanfer, **Türkiye'de Anayasalar ve Sivil Toplum**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2011
- Keane, John (der.), **Sivil Toplum Devlet ve Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993
- Kenichi Ohmae, **The End Of State**, The Free Press, Newyork 1995
- Keyman, E. Fuat, Ahmet İçduygu, (der.), **Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009
- Kılıçbay, Mehmet Ali, **Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisada**, İmge yayınları, Ankara 1996

Kili, Suna, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2006

Kocaman, Tuncer, (haz.), **Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965 – 2000)**, Devlet Planlama Teşkilatı, Nisan 2008

Lee, Stephen J., **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789 – 1980**, Dost kitabevi, Ankara 2010

M. Ali Birand ve Diğerleri, **12 Mart İhtilâlinin Gölgesinde Demokrasi**, İmge yayınları, Ankara 2000

Maurice Duverger, **Siyasal Partiler Modern Devletteki Örgütleri ve Faaliyetleri**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970

Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, Bilgi yayınları, İstanbul 1993

Mehmet Barlas, **Turgut Özal’ın Anıları**, Sabah yayınları, 1996

Merih Turgay, **Soğuk Savaş ve Türkiye**, Ebabel yayınları, Ankara, 2006

Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte yayınları, Ankara 2009

Mustafa Sönmez, **Türk Ekonomisinde Bunalım**, Belge Yayınları, İstanbul 1982

Nweihed, Kaldone G., **Küreselleşme İki Yüze Bir Maske**, Memleket Yayınları, Ankara 1999

Nye Jr, Joseph S., **Küresel Çatışma ve İşbirliğini Anlamak**, Çev: Renan Akman, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013

Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918 - 1994**, İmge yayınları, Ankara 1989

Oran, Baskın, (ed.), **Türk Dış Politikası (1980 – 2001)**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009

Oran, Baskın, (ed.), **Türk Dış Politikası 1919 - 1980**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009

- Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş yayınları, İstanbul 2008
- Ortaylı, İlber, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Timaş yayınları, İstanbul 2010
- Ottman, Jacquelyn, **Green Marketing Opportunity for Innovation**, Berrett-Koehler Publishers, USA 2013
- Özbudun, Ergun, **Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapım Politikası**, Doğan kitap, İstanbul 2010
- Paul Hirst ve diğerleri, **Global Transformations: Politics, Economics and Culture**, Standford University Press, Standford 1999
- Paul Hirst, Thompson Graham, **Küreselleşme Sorgulanıyor**, Dost kitabevi, Ankara, 1998
- Said, Edward, **Şarkiyatçılık**, Metis Yayınevi, İstanbul 2010
- Sina Akşin ve diğerleri, **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye**, Cilt IV., Cem yayınevi, İstanbul 2013
- Suavi Aydın, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim yayınları, İstanbul 1989
- Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I**, İletişim yayınları, İstanbul 1990
- Tanör, Bülent, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 – 1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I.**, İletişim yayınları, İstanbul 2011
- Tekeli, Şirin, (haz.), **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim yayınları, İstanbul 2011
- Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2013
- Tilly, Charles, *Demokrasi*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2011

Timur, Taner, **Küreselleşme ve Demokrasi Krizi**, İmge Yayınları, Ankara 1996

Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2007

Tuncel, Gökhan, **Sivil Toplum ve Devlet**, Bilsam Yayınları, İstanbul, 2012

Ülgener, Sabri F., **İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006

Weber, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu**, Hil Yayınları, İstanbul, 1997

Zizek, Slavoj, “Çokkültürcülük ya da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantiği”, **Çağdaş Sanat ve Kültüralizm Kimlik ve Estetik**, Der. Ali Artun, İletişim yayınları, İstanbul 2013

Zygmunt Bauman, **Küreselleşme**, Ayrıntı yayınları, İstanbul 2012

Makaleler

Aral, Berdal, “*Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik ve Kopuş*”, iç. İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002

Ataman, Muhittin, “*Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel bir Anlayış*”, iç. **Bilgi**, Sayı:7, Şubat 2003

Atilla Yayla, “*Liberal Siyaset/Liberal İktisat Özal Çizgisi*”, **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul, 2002

Bayhan, Vehbi, “*Türkiye’de gençlik: sorunlar, değerler, değişimler*”, Mehmet Zencirkıran (ed), **Türkiye’nin toplumsal yapısı**

Bıçkılı, Doğan, “*Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekansal Yarılma Yoksulluk ve Türkiye*”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013

Bozkurt, Veysel , “*Geleceğin Toplumunu Dönüştürücü Liderlik ve Turgut Özal*”, **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul 2001

Çaylak, Adem, “*Türkiye’de Kemalist Rejimin Ordu ve Anayasa ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem 1960 – 1970*”, Çaylak ve diğerleri (Ed.), **Türkiye’nin Politik Tarihi**, Savaş yayınevi, Ankara 2009

Dağı, İhsan, “*Özal’lı Yıllarda Türk Siyaseti: İnsan Hakları, Demokrasi ve Avrupa Birliği*”, iç. İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002

Erdoğan, Mustafa, “*Türk Politikasında Bir reformist Turgut Özal*”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitabevi, İstanbul 2001

Erdost, Muzaffer İlhan, “*Demokrasi Çıkmazı*”, **Marksizm ve Gelecek**, Sayı: 1, 1989

Erol, Seyfettin, “*1971 – 1980 Dönemi Türk Dış Politikası*”, iç. Adem Çaylak ve diğerleri (ed.), **Türkiye’nin Politik Tarihi**, Savaş yayınevi, Ankara, 2010

Gençkaya, Ömer Faruk, “*Turgut Özal’ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı*”, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002

Gökçen, Ahmet, “*Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme*”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013

Kazdağlı, Hasan, “*Turgut Özal’ın İktisadi Reformları*”, **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.)

Kılınçkaya, Derviş, “*Türkiye’de Siyasal Katılma ve Seçmenlik*”, iç. Abdurrahman Çaycı ve diğerleri (yay.), **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Cilt:I, Sayı:I, Ekim 1987

Kutlu, H. A., Demirci, N. S., Küresel Finansal Krizi (2007-?) Ortaya Çıkaran Nedenler, Krizin Etkileri, Krizden Kısmi Çıkış Ve Mevcut Durum, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 3(2), 2011

Laçiner, Sedat, “1980 – 2007 dönemi Türkiye’de iç ve dış politik gelişmeler”, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitapları, İstanbul, 2002

Özer, İnan , “Türkiye’de Kent, Kentleşme ve Kentsel Dönüşme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora yayınları, Bursa 2013

Roland Robertson, “Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu”, **Kültür Küreselleşme ve Dünya Sistemi**, Anthony King (der.), Bilim ve Sanat yayınları, Ankara 1998

Sarıbay, Ali Yaşar, “Özal’ın Toplum Toplumun Özal’ı”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut kitabevi, İstanbul 2001

Sarıbay, Ali Yaşar, “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil toplum”, **Global ve Yerel Eksende Türkiye**, Der. E. Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000

Stuart Hall, “Yerel ve Küresel”, **Kültür Küreselleşme ve Dünya Sistemi**, Anthony King (der.), Bilim ve Sanat yayınları, Ankara 1998

Tanör, Bülent, “Siyasi Tarih 1980 – 1995”, **Türkiye Tarihi V: Bugünkü Türkiye 1980 – 2003**, Bülent Tanör ve diğerleri (ed.), Cem yayınevi, İstanbul 2013

Toprak, Elçin, “Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak”, **Uluslararası İlişkiler**, C. I, S.4, Kış 2004

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Özal’ın İslam Anlayışı ve Dini Özgürlükler” , içi. İhsan Dağı (ed.), **Kim Bu Özal; Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İhsan Dağı ve diğerleri (ed.), Boyut kitapları, İstanbul 2001

Belgeler, Tezler ve Diğer Kaynaklar

“Katılımcı demokrasi, sivil ağılar ve STK’lar”, **Türkiye’de Sivil toplum Kuruluşları Sempozyumu 15**, 18 -19 Haziran 2004, Tarih Vakfı yayınları

Devlet Yönetimi: Özal’ın Görüşleri, Anavatan Partisi, Ankara 1983

[Http://www.tuik.gov.tr/Start.do](http://www.tuik.gov.tr/Start.do) (erişim tarihi: 20.06.2015)

Mehmet Akif Okur, “*Amerikan Belgelerinde 12 Eylül Darbesi*”,

<http://www.ankarastrateji.org/rapor-ve-analiz/amerikan-belgeleri-nde-12-eylul-darbesi/> (erişim tarihi: 20. 06.2015)

Yüce, Evren, **Türkiye’de 1960 – 1980 Sol Siyasal Hareketler ve Entelektüel Kökenleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim dalı, Ankara 2011

